

Tânevî'nin *I'lau's-sünen* İsimli Eserindeki Fıkıh Metodu (Musarrât Hadisi Örneği)

Dr. İbrahim TÜFEKÇİ*

Öz

Hint alt kıtasında kendilerine “ehl-i hadis” diyen bazı kimselerin Hanefî mezhebinin birçok meselede hadislere muhalif olduğu ve Ebu Hanîfe'nin (v.150/767) hadis bilmediği iddiaları üzerine kaleme alınan *I'lau's-sünen* isimli bu eser, Hanefî fıkının dayandığı akli ve nakli delilleri zikretmek, hükme dayanak olarak zikredilen ve fûrû' fıkıhta dağınık halde bulunan hadisleri tahrir etmek, bunları ravileriyle birlikte hadis usûlü açısından değerlendirmek ve muhalif görüşlere cevap vererek mezhep görüşünün kendi içinde tutarlı olduğunu vurgulamak amacıyla yazılmıştır. Yaklaşık sekiz bin sayfa civarında olan bu eser, Eşref Ali b. Abdülhak et-Tânevî'nin isteği üzerine kız kardeşinin oğlu Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tânevî tarafından yirmi senelik bir çalışma neticesinde telif edilmiştir. Müellifin söz konusu eserdeki fıkıh metodu, “Musarrât hadisi” üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Musarrat hadisi, kıyas, ayıp muhayyerliği, süt, hurma.

The Legal Method of Tanevî in His *I'lau's Sunan*: The Case of the Hadith of Musarrat

Abstract

The book *I'lau's Sunan* was written in response to the claims that Hanafi school dissented to many Prophetic traditions and that Abu Hanifa lacked knowledge in the science of hadith. Mentioning the logical and textual evidences of the Hanafi rulings, drawing out and presenting the Prophetic traditions used by Hanafi jurists as the basis of their rulings in various parts of their books, evaluating these traditions on the basis of methodology of the science of hadith, responding to the opposing views and pointing out the coherence of Hanafi views were also among the objects of writing *I'lau's Sunan*. With about 8000 pages, this book took about twenty years to be written. It was written upon Ashraf Ali b. Abd al-Haqq al-Tahanawi's request from his sister's son Zafar Ahmad al-Uthmani al-Tahanawi. In this article we have used the “Hadith of musarrat” as a sample to examine and show the author's method.

Keywords: Hadith of Musarrat, legal maxim, khiyar al-ayb (Option from Defect), milk, date fruit.

Giriş

İslam hukuk tarihinde ilmî tartışmaların ilim meclislerinde sözlü olarak yapılmakla kalmadığı, mezheplerin mukayesesini esas alan hilâf kitaplarının da kaleme alındığı bilinen hususlardandır. Söz konusu eserlerin bazıları mutlaka mezhebin üstünlüğünü ispat amacıyla yazılırken, bazıları gerçeğin, en uygun

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi.

hükümün tespit ve teyidini hedeflemişlerdir.¹ Fıkhî metodu üzerinde durmak istediğimiz *İ'lâu's-sunen*'in yazılış sebebini ve içeriğini göz önüne aldığımızda, onu da birinci kategoriye yerleştirmek mümkün gözükmektedir.²

Henüz Pakistan diye bir devletin var olmadığı Hint alt kıtasında kendilerine “ehl-i hadis” ismini veren bazı kimseler, Hanefî mezhebinin birçok meselede hadislere muhalif olduğunu, Hanefî bilginlerinin fıkhıta yerleşmiş genel kuralları hadise tercih ettiklerini ileri sürüp, Hanefî fıkhını ve özellikle de İmamı Ebû Hanîfe'yi tenkit ederler. Böyle bir akımın mezhep içinden karşı tepkiyi doğuracağı gayet açıktır. Bu fikrî cereyan karşısında o dönemin önde gelen bilginleri harekete geçip “ehl-i hadis”e cevap verme ihtiyacı duyarlar. Söz konusu bilginlerin takipçilerinden biri de irili ufaklı beş yüzü aşkın esere imza atan ve bu konuda *Câmiu'l-âsâr* isimli eserini kaleme alan Eşref Ali b. Abdülhak et-Tânevî'dir (v.1362/1941).³

Eşref Ali et-Tânevî, Ebû Hanîfe'nin farklı kitap ve risalelerde dağınık olarak bulunan ve delil olarak kullandığı hadisleri bir kitapta toplamayı düşünür ve bu amaçla müsvedde halinde iken kaybolan *İhyâu's-sünen* isimli eserini, daha sonra aynı amaçla ve metodunu değiştirerek Hanefîlerin delil olarak kullanıp hüküm çıkardıkları hadisleri topladığı *Câmiu'l-âsâr*'ını, bir süre sonra da görünürde çelişkili olan hadisler arasındaki ihtilafı gidermeye çalıştığı ve bu esere ta'lik mahiyetinde olan *Tâbiu'l-âsâr* isimli eserini telif eder.

Söz konusu eserler kısa olduğundan ve kendisi de hadislerin derinlemesine senet ve metin açısından incelenmesini ve konuların hem rivayet, hem de dirayet

¹ Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 2007, s. 245.

² *İ'lâu's-sunen*, Karaçi (Pakistan) Dâru'l-ulûm hadis hocalarından Muhâmed Takî Osmânî tarafından tahkik edilmiş ve üzerine ta'lik yapılmıştır. Eser, İdaretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmu'l-islâmîye tarafından basılıp neşredilmiştir. Eserin taş baskısına 1341/1922 yılında Hindistan'da başlanmış, Karaçi'de 20 cilt olarak tamamlanmıştır. *İ'lâu's-sunen*'in iki mukaddimesi bulunmaktadır. Bunlardan birisi hadise, diğeri fıkhî usûlüne dairdir. Bunun sebebi, eserin metin kısmında hadislerin, açıklama kısmında da bunlardan çıkarılan fıkhî hükümlerin yer almasıdır.

³ Eseri tahkik eden Muhâmed Takî Osmânî'nin ifadesine göre Eşref Ali et-Tânevî nesepeç Hz. Ömer'e ulaşan bir ailenin ferdi olarak (1280/1863) yılında Tehânebûn'da (Hindistan) dünyaya gelir. Çocuk yaşta Kur'ân'ı ezberler, Farsça, Arapça ve din ilimlerini önde gelen hocalardan öğrenmeye başlar. On beş yaşına gelince Hindistan'ın en büyük dini ilim merkezi Diyobend'e (Daoband) gider. Burada Arapça ve edebiyata dair tüm ilimlerle, aklî ve naklî ilimleri öğrenir ve en meşhur hocalardan ilim alır. 1300/1881 yılında Diyobend'deki tahsilini bitirir. Kanpur'da el-Feyzû'l-âmm isimli meşhur bir medrese, Diyobend alimlerinden kendilerine bir hoca göndermesini ister. Böylece Eşref Ali et-Tânevî mezun olduğu yıl bu medresede hocalığa başlar. Eşref Ali, Kanpur'da verdiği derslerle, davet, irşat ve eser yazma faaliyetleri neticesinde kısa zamanda meşhur olur. Sonra kendisi aynı şehirde Câmiu'l-ulûm adında bir başka medrese kurar ve burada birçok öğrenci yetiştirir. Bunların içinde en önde gelenlerinden birisi de *İ'lâu's-sünen*'i kaleme alan Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tânevî'dir.

Eşref Ali, Kanpur'da on dört sene kalır. Sonra görevinden istifa ederek Tehânebûn'a gelir ve şeyhinin emri üzerine vefat ettiği tarih olan 1362/1941 yılına kadar onun zâviyesinde ilme hizmet eder.

yönünden irdelenmesini arzu ettiğinden bu görevi önce Ahmet Hasan es-Senbehlî'ye verir, ancak Senbehlî kendi inisiyatifinden çıktığı için aynı vazifeyi kız kardeşinin oğlu ve öğrencisi Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tânevî'ye (v. 1394/1972)⁴ verir. Ondan Hanefî fıkının bütün bablarında geçen hükümlerin delillerini zikretmesini, ulaşılması zor olan hadis kaynaklarından ahkâm hadislerini çıkarmasını ve her sayfanın alt kısmında ilgili hadisi hadis usûlü açısından değerlendirmesini ister. Zafer Ahmed de dayısının bu isteğini gerçekleştirme uğruna yirmi senesini bu işe verir. Böylece *İ'lâu's-sünen* isimli eser ortaya çıkar.

Tahkikli ve tahkiksiz nüshaları bulunan ve yaklaşık sekiz bin sayfayı bulan bu hacimli eserin sistematüğünü genel olarak

- a) Mezhep imamının delil olarak aldığı hadisleri ve haberleri nakledip, hadis usûlü bakımından incelemek,
- b) Mezhep görüşünü ilgili eserlerden aktarmak, akabinde naklî ve akli delillerle savunmak,
- c) Mezhep görüşüne muhalif yaklaşımları kendi kaynaklarından naklederek onlara akli ve naklî cevaplar vermek şeklinde özetlemek mümkündür.

Müellifin bu eserdeki metodu, sütü bir süre sağılmayıp memesi dolgun görüldüğünden verimli gibi gösterilen, müşteri tarafından satın alındıktan sonra sağılınca hiç de öyle olmadığı anlaşılan deve ve koyun gibi hayvanların (mussarrât) satışı sonrasında müşterinin ayıp muhayyerliği⁵ hakkının bulunup bulunmadığı konusu üzerinden incelenecektir.⁶

Bu nedenle öncelikle Tânevî'nin konuyla ilgili hadislerin ve haberlerin nakli

⁴ Zafer Ahmed b. Latîf el-Osmânî et-Tânevî 1310/1892 yılında Diyo bend'de dünyaya gelir. Eseri tahkik eden Muhammed Taki Osmânî'nin ifadesine göre Zafer Ahmed üç yaşında iken annesini kaybeder ve onu ninesi büyütür. Beş yaşına geldiğinde önde gelen hafızlardan Kur'an okumaya başlar. Sonra Diyo bend'den dayısı Muhâmmed Eşref Ali et-Tânevî'nin ilim meclisine katılmak üzere Tehânebûn'a gider. Burada Arapça ve Kur'an öğrenir. Sonra dayısı onu Kanpur'a götürüp Câmîu'l-ulûm medresesine yerleştirir. Burada hadis, fıkıh, tefsir ve edebiyata dair tüm eserleri hocalardan okur. Şer'î ve akli ilimlerde parlak bir öğrenci olunca Şehârenfûr'a gider. Burada meşhur *Bezlü'l-mechûd* isimli eserin müellifi Şehârenfûrî'nin hadis derslerine katılır. On sekiz yaşına geldiğinde 1328/1910 yılında yüksek tahsilini bitirir. Burada yedi yıl hocalık yapar. Sonra Tehânebûn'a geçer ve orada İmdâdu'l-ulûm medresesinde derslere başlar. Akabinde dayısı kendisine fetva ve ders vermenin yanı sıra *İ'lâu's-sünen*'i yazma görevini de verir. Zafer Ahmed bu eseri tam yirmi yılda bitirir. Zafer Ahmed daha birçok eser yazar. Sonra Rincon'a (Burma) geçer. Burada iki yıl süreyle vaaz ve irşatla meşgul olur. Ardından Pakistan'ın doğusunda bulunan Dakka'ya geçer. O zamanlar Pakistan henüz Hindistan'dan ayrılmamıştır. Burada bir üniversiteye hadis, fıkıh ve usûl hocası olarak atanır. Sonra Eşrefabâd'a geçer. Burada da dersler verir. 1394/1973 yılında da vefat eder.

⁵ Ayıp muhayyerliği: Bir şeyde mevcut bulunan kusurun, akitten sonra ortaya çıkmasından dolayı âkidlardan biri için sabit olan muhayyerliktir. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005, s. 194.

⁶ Bu konu, eserin Beyrut baskısında XIV. cilt (70- 111), Karaçi baskısında XIV. cilt (56- 92) sayfalar arasında yer almaktadır.

ve ilgili rivayetlere hadis usûlü bakımından yaklaşımı ele alınacaktır.

A- Musarrât Hadisinin Nakli ve Hadis Usûlü Bakımından İncelenmesi

Tânevî, Musarrât konusunda genel prensibine uygun olarak işe söz konusu musarrât hadisini naklederek başlar. İlgili hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: “Develerin ve koyunların memelerinde sütü biriktirerek olduğundan fazla verimli göstermeye çalışmayın. Birisi bu durumda bir hayvanı satın almışsa ve sütünü sağmışsa iki şeyden birini seçmekte serbesttir: Bu haliyle razı olursa hayvanı kendisinde tutar (sözleşme olduğu şekilde kalır). Razı olmazsa hayvanı iade eder ve ayrıca bir sâ⁷ hurma verir.”⁸

Müellif eserinin açıklama kısmında musarrât hadisinin bilginlerin ilgisini çektiğini, bu nedenle önce onların görüşlerini zikredeceğini ardından da kendileri nezdinde doğru olanı beyan edeceğini belirterek söze başlar. Ardından İbn Dakîk el-İyd’in (v. 702/1302) *İhkâmü’l-ahkâm Şerhu Umdeti’l-ahkâm* isimli eserinden musarrât kavramını, hadisin manasını, çıkan hükümleri aktarır ve nerelerde ihtilaf edildiğini belirtir. Akabinde bu açıklamaya göre İbn Hacer’in (v. 852/1449) ifadesinin tartışmalı hale geldiğini, zira bilginlerin sadece sütü geri verirken bir sâ⁷ hurma vermenin cevazı üzerinde ittifak ettiklerini, kalan meselelerin ihtilafı olduğunu ifade eder.⁹ Tânevî musarrât konusundaki sistematüğünü büyük ölçüde İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî*’deki sistematüğüne göre düzenler. Bu yüzden konu bir ölçüde kendisi ile İbn Hacer arasında geçen bir tartışmaya dönüşür.

1- Musarrât Hadisinin Metin İtibarıyla Muzdarib Olduğu

Tânevî, İbn Hacer’in bazı kimselerin hadisin muzdarib¹⁰ olduğunu söyledikleri ve gerekçe olarak rivayette müşterinin satın aldığı hayvanı geri verirken bazı rivayetlerde “hurma”, bazılarında “buğday”, bazılarında ise “süt” vermesi gerektiği şeklindeki farklılıkları gösterdikleri yolundaki nakline yer verir. Benzer rivayet farklılığını müşterinin vereceği sütün miktarı konusunda da görmek mümkündür. Zira bazı rivayetlerde “bir sâ⁷” miktarı süt, bazılarında “bir misli”, bazılarında “iki misli” ifadesi geçerken, bazı rivayetlerde ise “bir başka kap” tan söz edilir. İbn Hacer, sahih rivayet yollarında ihtilafın olmadığını, sahih hadisin, zayıf rivayet dolayısıyla illetli sayılmayacağını söylese de¹¹ Tânevî ona katılmaz ve zikredilen

⁷ Sâ: Esasen bir hacim ölçüsü olup, bunun günümüz birimiyle hesaplanmasında İslam fıkhındaki hakim görüş esas alınınca sonuç 2.75 litre ve (buğday ağırlığı itibarıyla) 2.172 kg. olmaktadır. İ. Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Ankara 2009, s. 90 (119 no.lu dipnot).

⁸ Buhârî, “Buyû”, 63; Müslim, “Buyu”, 11; Ebu Davud, “Buyu”, 46.

⁹ Tânevî, *İ’lâu’s-sünen*, XIV, 70-73.

¹⁰ Muzdarib: Birbirine aykırı şekilde rivâyet edilen sened veya metinlerinden biri diğerine tercih edilemeyen hadislerle muzdarib hadis denilir. Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, İstanbul 2009, s. 242.

¹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, Kahire 1407/1986, IV, 427.

ızdırabın sahih rivayet yollarında da mevcut olduğunu belirtir.¹²

Tânevî daha sonra “Bir sâ‘ hurma” şeklindeki rivayetinin sahih, diğerlerinin sahih olmadığını bir an için kabul edilmesi durumunda bile problemin çözülmeyeceğini, maksadın bizzat hurmanın kendisi mi, yoksa maliyet miktarı mı olduğunun anlaşılmadığını ifade eder. Öte yandan bu takdirin Hz. Peygamberin dönemine mi ait olduğunun, yoksa bütün zamanlar için mi geçerli bulunduğunun da bilinmediğini belirtir. Bir de bazı rivayet yollarında müşterinin ayıp muhayyerliği süresinin üç gün olarak verildiğini, bazılarında böyle bir açık ifadenin yer almadığını, üç günlük muhayyerlik süresinin satıcının sütü memede beklettiğini (tasriye) öğrendiği andan itibaren mi, yoksa akdin yapıldığı andan itibaren mi geçerli olduğunun da malum olmadığını belirtir. Tânevî'nin ortaya attığı bu problemlerin gerçekten hadisin anlaşılması ve gereğine göre amel edilmesi konusunda zorluklara sebep olacağını söylemek mümkün gözükmemektedir.

Tânevî musarrât konusunda İbn Sîrîn'e dayanan dört rivayet olduğunu, bunlardan birinde “hurma ve üç gün süreyle muhayyerlik”, diğerinde üç gün muhayyerlik söz konusu olmaksızın “sadece hurma”, üçüncüsünde hurma yerine “buğday ve üç gün süreyle muhayyerlik” dördüncüsünde ise üç gün süreyle muhayyerlik söz konusu olmaksızın “sadece buğday” dan söz edildiğini ifade eder. Akabinde üç gün süreyle muhayyerlikten söz edilip edilmemesinden kaynaklanan ihtilafları uzlaştırmanın mümkün olduğunu, hurmanın yanı sıra üç gün süreyle muhayyerlikten söz eden ravinin fazladan bir bilgiye sahip olduğunun söylenebileceğini ve böylece farklı rivayetleri uzlaştırmanın mümkün olduğunu, ancak “hurma” ile “buğday” kelimelerinden kaynaklanan ihtilafı uzlaştırmanın mümkün olmadığını belirtir.¹³

Tânevî bu konuya devam ederek haberi Müslim'de Eyyub'un İbn Sîrîn vasıtasıyla Ebu Hüreyre'den “Semrâ (Şam buğdayı) değil, bir sâ‘ kuru hurma iade eder”¹⁴ şeklinde rivayet ettiğini, İbn Ebu Şeybe ve Ebu Avâne'nin Hişam b. Hassan'dan nakille İbn Sîrîn'in “ Semrâ değil, yani buğday değil” dediğini, İbnü'l-Münzir'in İbn Avn'dan yaptığı nakilde ise İbn Sîrîn Ebu Hüreyre'den “Lâ semrâe, temrun leyse bi burrin = Şam buğdayı değil, hurma, (Hicaz) buğdayı (da) değil” şeklinde bir rivayetinin olduğunu belirtir. Tânevî, İbn Hacer'in bu farklı rivayetleri *Fethu'l-bârî*'de ilgili haberde geçen “taâm” kelimesinden maksadın “hurma” olduğunu, “taâm” kelimesinden akla ilk gelen mananın “buğday” olduğu için Ebu Hüreyre'nin “lâ semrâe = buğday değil” ifadesini kullandığını söyleyerek uzlaştırdığını aktarır.¹⁵ Akabinde İbn Hacer'in yaptığı uzlaştırmaya¹⁶ Bezzâr'ın Eş'as b. Abdulmelik'ten naklettiği İbn Sîrîn'in “Müşteri hayvanı geri verecekse verir,

¹² Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 75.

¹³ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 93.

¹⁴ Müslim, “Buyû”, 26.

¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 426; Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 93.

¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 426.

ancak yanında bir sâ' buğday verir, semrâ (= Şam buğdayı) değil" şeklindeki ifadesinin gölge düşürdüğünü belirtir.¹⁷ Tânevî İbn Sîrîn'in bu sözyle İbn Hacer'in "taâm" kelimesini "hurma" şeklinde yorumlamasının geçerliliğini yitirdiği sonucunu çıkarır.¹⁸ Netice olarak zikri geçen ihtimallerden dolayı hadiste ızdırab meydana geldiğini ve gereğince amel etmek imkânsız olduğu için terk edilmesi gerektiğini vurgular.¹⁹

İbn Hacer'e göre ravi "taâm" kelimesini "hurma" zannederek onu mana itibarıyla rivayet etmiştir. "Taâm" kelimesinden akla ilk gelen mana "el-burr= buğday"dr. Ravi de kelimenin "buğday" anlamına olduğunu zannetmiş ve "hurma"yı "buğday" olarak ifade etmiştir.²⁰ Tânevî, bunu hatırlattıktan sonra İbn Hacer'e Ahmed b. Hanbel'in musarrât hadisine benzer bir rivayetiyle cevap verir: "Müşteri hayvanı geri iade edecekse yanı sıra bir sâ' taâm veya bir sâ' hurma iade eder."²¹ Tânevî, "Aynı rivayeti *Fethu'l-bârî*'de de görmenin mümkün olduğunu belirttikten sonra²² haberin zahirinin, "hurma" ile "taâm" arasında bir muhayyerliği -çünkü ibarede veya deniyor- ve "taâm" kelimesinin "temr"den (=hurma) başka bir madde olmasını gerekli kıldığını, İbn Hacer'in dediği gibi "veya" anlamına gelen "ev" kelimesini, ravinin rivayetinde "temr" mi yoksa "taâm" mı diye şüphe duyduğu için kullandığı tarzındaki açıklamanın tatmin edici olmadığını vurgular. İbn Hacer'in açıklamasının delile dayanmayan bir ihtimal olduğunu, böyle bir ihtimalin metindeki ızdırabı ortadan kaldırmadığını, İbn Hazm'ın da (v. 456/1063) İbn Sîrîn'den (v.110/729) gelen rivayetlerin -sahih olmakla birlikte- muzdarib olduklarını itiraf ettiğini belirtir.²³

Tânevî bundan sonra musarrât hadisi ile "el-harâcu bi'd-damân" hadisini rivayet açısından karşılaştırır.

2- Musarrât Hadisi ile "el-Harâcu bi'd-damân" Hadisinin Rivayet Açısından Karşılaştırılması

Tânevî'ye göre musarrât hadisi "el-harâcu bi'd-damân = Bir şeyin tazmin sorumluluğu kime aitse o şeyin semeresi de ona ait olur"²⁴ hadisinden daha sahih değildir. Gerekçelerinden birisi, musarrât hadisinin metin açısından muzdaribliği, diğeri ise hadisinin genel kabul gören bir hadis olmasıdır. Müellife göre böyle bir haber, üzerinde ittifak olması dolayısıyla manasının kesinliği açısından meşhur ve

¹⁷ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 93.

¹⁸ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 94.

¹⁹ *a.g.e.*, XIV, 75.

²⁰ *a.g.e.*, XIV, 94; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 426.

²¹ Ahmed b. Hanbel, IV, 314.

²² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 426.

²³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX, 70.

²⁴ Tirmizî, "Buyu", 53; Ebu Davud, "Buyu", 71; İbn Mâce, "Ticârât", 43, Nesâî, "Buyû", 15; Ahmed b. Hanbel, VI, 80 (Farklı lafızla).

mütevâtir haber gibidir. Oysa musarrât hadisi bilginler arasında genel kabul gören bir hadis değildir. Zira İbn Hacer'in de belirttiği üzere²⁵ Hanefîlerin çoğunluğu hadiste zikri geçen hükme temelden, diğerleri de detayda bazı noktalarına muhaliftir.²⁶

Tânevî'ye göre “el-harâcu bi'd-damân” hadisi isnat ve metin bakımından muzdarib değildir.²⁷ Ona göre musarrât hadisini “el-Harâcu bi'd-damân” hadisine tercih ettirecek tek gerekçe, musarrât hadisinin Buhârî- Müslim tarafından rivayet edilmesine karşın, “el-Harâcu bi'd-damân”ın bu eserlerde yer almamasıdır. Ancak Tânevî bu yaklaşıma tahkik ehli muhaddisler nezdinde bir hadisin Buhârî-Müslim'de yer almasının, tercih gerekçelerinden biri olmadığı şeklinde cevap verir.

3- Hadisin Fıkıhta Yerleşik Kurallara Uygun Olarak Tevili

Tânevîye göre musarrât hadisini çeşitli gerekçelerle reddetmeye gerek yoktur. Zira hadisi fıkıhta yerleşik kurallara muhalif olmayacak şekilde tevili etmek de mümkündür.

Tânevî bu amaçla iki yol seçmiş gözükmektedir. Birincisi Hz. Peygamber'in verdiği hükümlerin niteliğine değinerek bir açıklama yapmak, ikincisi ise hadisin genellik ifade ettiğini kabul etmektir.

Tânevî'ye göre Hz. Peygamberin taraflar arasındaki anlaşmazlıkları çözüme bağlarken vermiş olduğu bazı hükümler, yargılama nitelikli hükümler iken, bazıları ise sulhu sağlama amaçlı verilmiş olan hükümlerdir. Tânevî bu iddiasına Kâ'b b. Malik ile İbn Ebu Hadred arasında geçen bir alacak verecek uyuşmazlığını örnek vermektedir. Kâ'b, Ebu Hadred'den alacağını isteyince aralarında tartışma başlar. Gürültüyü duyan Hz. Peygamber Kâ'b 'a “Alacağının yarısını düş”²⁸ buyurur. Aynı şekilde Zübeyr ile Ensardan birisi, halkın hurma bahçelerini suladıkları Harre arkı içinden akan su yüzünden davacı ve davalı olunca Resûlullah Zübeyr'e bahçesini sulaması ve sonra suyu komşusuna bırakması emri verir. Bunun üzerine Ensarlı komşu öfkelenip Hz. Peygamber'e bu hükmü Zübeyr'i kayırdığı için verdiği itirazında bulununca Resûlullah hükmünü değiştirir ve Zübeyr'e kendi bahçesini sulaması, sonra suyu bahçe duvarının temelinde (veya ağaçların köklerine) erişinceye kadar tutması talimatı verir.²⁹ Tânevî Hz. Peygamberin vermiş olduğu birinci hükmün taraflar arasında sulhu sağlama, ikincisinin ise yargılama tarzında verildiği değerlendirmesinde bulunur.³⁰ Akabinde

²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 427.

²⁶ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 94.

²⁷ *a.g.e.*, XIV, 95.

²⁸ Buhârî, “Husûmât”, 4.

²⁹ Buhârî, “Musâkât, 6; Ebû Dâvûd, “Kadâ (Akdiye)”, 31.

³⁰ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 83.

musarrât hadisini de taraflar arasında sulhu sağlama amaçlı verilmiş bir hüküm olarak yorumlamanın uygun olacağını belirtir.³¹

Tânevî buradan şöyle bir sonuç daha çıkarır. Müşteri, satıcının o deveyi veya koyunu memesindeki sütü sağlamayıp, şişirmiş olarak sattığını iddia etmiş, Resûlullah da müşterinin hayvanı geri iade etmesine ve yanı sıra bir sâ' hurma vermesine hükmetmiştir. Çünkü müşteri, satıcının sütünden kıymeti bir sâ' hurmaya eşit miktarını tüketmiştir. Haberi nakleden ravi de bunun memeleri sağılmayarak sütü bol gösterilen ve böylece satılan tüm hayvanlar için geçerli bir genel kural olduğu sonucunu çıkarmış ve haberi bu genel anlamı ile rivayet etmiştir.³²

Tânevî'nin hadisi tevil etmek için seçtiği ikinci yol, onun genellik ifade ettiğini söylemektir. Bu durumda Hz. Peygamberin hadiste geçen "bir sâ' hurma" ifadesi, iki yöne muhtemel olur. Birincisi "sâ'" ve "hurma" kelimeleri özel olarak kullanılmış olabilir ve bu fıkıhta yerleşik kurallara (usûl) muhalif olmaz. Çünkü fıkıhta yerleşik kurallar, yargının hükmünü açıklar. Hz. Peygamberin bu olayda vermiş olduğu hüküm de alıcıyla satıcıyı bağlayıcı bir hüküm değil, onlara yol gösterme amaçlı olan sulh hükmüdür. İkincisi "sâ'" ve "hurma" kelimeleri özel olarak kastedilmiş olmayabilir. Bu durumda asıl kastedilen, her ne olursa olsun ve her kaça mal olursa olsun sütün kıymetidir. Ancak Hz. Peygamber,- bir sâ' hurma, o zamanlar sütün bedeli olduğu için- onu örnekleme kabilinden zikretmiş olabilir.³³

Tânevî'nin görüşüne göre mezhebe muhalif olanlar (bu durumda) zannî olan ve çeşitli yönlerde muhtemel bulunan bir hadisi, yargı hükmünü beyan ediyor şeklinde yorumlayarak bununla kesinlik ifade eden fıkıhta yerleşmiş kuralları (küllî asılları) terk etmiş olmaktadır. Halbuki fıkıhta yerleşmiş kuralları "yargı-lama hükmünü beyan ediyor" diyerek ve hadisi de "taraflar arasında sulh yapma şeklini açıklıyor" şeklinde yorumlayarak her ikisine göre de amel etmek mümkündür. Netice olarak ona göre Ebu Hanîfe'nin yaptığı da budur ve bu yaklaşım onun anlayışındaki inceliği gösterir.³⁴

Tânevî bir de Hz. Peygamber'in musarrât konusunda verdiği hükmün her yer ve zamanı kuşatan şer'î bir hüküm olmadığı kanaatini taşır. Tânevî'ye göre musarrât hükmünün Hz. Peygamber'in bir düşmanı öldürene onun teşizatını

³¹ Tânevî bu görüşünde yalnız değildir. *Keşfü'l-esrâr* isimli eserde hadisin her yönden kıyasa aykırı olduğu, bu nedenle Hz. Peygamber'in satıcıya bir yargı hükmü olarak değil, sulhu sağlamak için malını geri alması teklifinde bulunduğu, müşteri hayvanı üç gündür sağdığı için satıcının bunu kabul etmediği, bunun üzerine Resulullah'ın müşteriye bir sâ' miktarı hurma vermesini teklif ettiği, müşterinin bunu yaptığı, satıcının da malı geri aldığı ve müşterinin parasını iade ettiği, olayı rivayet eden ravinin de bunun bir yargı hükmü olduğunu zannettiği ve öyle rivayet ettiği belirtilir. bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, II, 382.

³² Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 83.

³³ a.g.e., XIV, 83.

³⁴ a.g.e., XIV, 83.

(seleb) vermesi³⁵ gibi geçici bir hüküm olduğunu söyleyen kimseye karşı delil olarak hadisin genel anlamlı olduğu iddiası ileri sürülmez. Çünkü hadisin lafzı, bütün rivayet yollarında genellik ifade eder tarzdadır. Ona göre bu hüküm, varid olduğu esnada âmm (genellik) olarak varid olmuştur. Fakat bu genellik, şer'î hüküm getirme açısından değil, aksine halk arasındaki çekişmeyi ortadan kaldırma açısından ve siyaseten³⁶ (makasid doğrultusunda) verilmiştir. Siyaseten verilen hükümler genellik ifade eden hükümler olmayıp aksine bazı durumlara özel hükümlerdir.³⁷

4- Bilginlerin Kabul Ettikleri Âhad Haberlerin Mütevatir Hadis Niteliğinde Olduğu

Tânevî çoğunluğun kabul ettiği âhad haberlerin Hanefî mezhebine göre mütevatir hadis niteliğinde olduğunu belirtir. Ve Cessas'ın *Ahkamu'l-Kur'an* isimli eserinin bir çok yerinde bu kurala değinmekte olduğunu ifade eder.³⁸ Tânevî söz konusu kurala örnek olmak üzere "Bir şeyin tazmin sorumluluğu kime aitse o şeyin semeresi de ona ait olur" hadisini zikreder ve hadisin mütevatir hadis mertebesinde olduğunu, gereğine göre amel edileceği noktasında bilginler arasında ittifak olduğunu vurgular. Akabinde musarrât hadisinin bu hadisle çalışmadığını, buna sebep olarak sütün koyunun ürün ve benzeri şeylerinden olduğunu, koyun telef olması halinde riski müşterinin üstlenmek zorunda kalacağını belirtir. Buradan hareketle ondan elde edilecek her türlü semerenin de müşterinin olacağını ve bu nedenle müşterinin satıcıya semerelerin bedelini tazmin etmesi gerekmediğini vurgular. Musarrât hadisinin gereğine göre amel etmenin, bilginler arasında ittifakla kabul edilen bir husus olmadığını, bu konuda onların çeşitli görüşlere ayrıldıklarını, metin itibarıyla da muzdarib olan böyle bir hadis dolayısı ile üzerinde ittifak edilen hadisi reddetmenin caiz olmadığını, gereğine göre amel edilmesi noktasında icma olan hadisi esas almak gerektiğini ve musarrât hadisini ise en güzel şekilde tevil etmek icab ettiğini belirtir.³⁹

5- Birbiriyle Çelişik Hadislerin Uzlaştırılması

Tânevî birbiriyle çelişik olan hadisler arasında tercih yapmanın öteden beri alimlerin adeti olageldiğini, muhaddislerin bir konuda varid olan bir çok hadis arasından bir veya iki hadisi aldıklarını, kalanlarını ravilerini cerh ve tenkit ederek ya da hadis illetlerinden her hangi birini ileri sürerek reddettiklerini

³⁵ Ebu Davud, "Cihad", 136.

³⁶ Siyaseten Hüküm: Nas ile amel etme durumunda içinde bulunulan ortam gereği kamunun zarar görmesi söz konusu olduğunda dinin genel amaçları (makasid) doğrultusunda hareket etmektir. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 510.

³⁷ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 83.

³⁸ a.g.e., XIV, 85; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Beyrut 1412/1992, II, 83.

³⁹ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 86.

belirtir.⁴⁰ Tânevî bundan sonra Azîmâbâdî'den örnek verir ve onun Cüme' b. Umeyr'in Abdullah b. Ömer'den naklettiği musarrât hadisini reddettiğini, oysa Ebu Davud'un bu haber hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığını, onun değerlendirmede bulunmadığı rivayetin hüccet değeri taşıdığını ama buna rağmen Azîmâbâdî'nin bu hadisi reddettiğini ve gerekçe olarak İbn Hacer'in musarrât hadisinin isnadının zayıf olduğu değerlendirmesini gösterir.⁴¹

6- Ravinin Değerlendirilmesi

Tânevî eserine aldığı hadislerin ravilerini de değerlendirir. Musarrât konusunda Ebu Davud'da geçen bir başka hadisin ravisini değerlendirmesini örnek olarak vermek mümkündür. Bu hadise göre Hz. Peygamber böyle bir hayvanı satın alan kişinin üç gün süreyle muhayyer olduğunu, eğer malı satın almayı geri vermeye karar verirse ayrıca sütün kıymetinin bir veya iki misli buğday ödemesi gerektiğini ifade eder.⁴²

Tânevî, İbn Hazm'ın haberin isnadında Sadaka b. Sa'îd el-Hanefî el-Kûfî ve Cüme' b. Umeyr'in bulunduğu ve bu iki ravinin de zayıf olduğu, dolayısıyla haberin delil olma vasfını kaybettiği şeklindeki değerlendirmesini naklettikten sonra⁴³ Sadaka hakkında Ebu Hatim'in "Şeyhtir"⁴⁴ dediğini, İbn Hibban'ın *es-Sikât*'ında ona yer verdiğini belirtir. Söz konusu değerlendirmeyi İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb* isimli eserinden naklettikten sonra⁴⁵ aynı müellifin *Takrîbü't-Tehzîb* isimli eserinde de⁴⁶ "makbuldur" değerlendirmesinde bulunduğunu ifade eder.⁴⁷

Tânevî İbn Hazm'ın cerh ettiği ikinci ravi Cüme'i İbnü't-Türkmanî'nin *el-Cevherü'n-naki* isimli eserinden naklen İbn Hibban'ın *es-Sikât* isimli eserinde Tâbiûn arasında zikrettiğini belirtir.⁴⁸ Tânevî daha sonra Cüme'in Kütüb-i sitte müelliflerinden dördünde rivayetleri bulunduğunu, Tirmizi'nin onun hadislerinin bir kısmını "hasen" olarak nitelediğini ifade eder.⁴⁹ el-İclî'nin onun için "Tâbiûndandır ve güvenilirdir" dediğini naklettikten sonra Ebu Hatim'in "Mahalluhu's-sıdk ve salihu'l-hadis = hadisi i'tibar için alınır" dediğini, bazılarının da

⁴⁰ *a.g.e.*, XIV, 86.

⁴¹ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 86; Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, IX, 225.

⁴² Ebu Davud, "Buyû' (İcâre)", 46.

⁴³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX, 69.

⁴⁴ Ta'dîlin Irâkî'ye göre dördüncü, Sehâvî'ye göre altıncı mertebesinde bulunan bir ravi hakkında kullanılan bir şîga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibar için alınır. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 2009, s. 294.

⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 364.

⁴⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 451.

⁴⁷ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 90.

⁴⁸ İbnü't-Türkmanî, *el-Cevherü'n-nakiy*, V, 319.

⁴⁹ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 90.

onu zayıf saydıklarını belirtir. Tânevî bu değerlendirmeleri İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb* isimli eserinden⁵⁰ naklettiğini ifade eder. Müellif, sonuç olarak Cüme' hakkında ihtilaf edildiğini, hadisinin hasen olduğunu, Ebu Davud'un onun hakkında değerlendirme yapmamasının zorunlu sonucunun da bu olduğunu belirtir.

Tânevî İbn Hazm'ın raviler hakkındaki meçhuldür, şeklindeki tenkitlerine⁵¹ bu ravilerin tümünün *et-Tehzîb*'in ravilerinden oldukları cevabını verir.⁵²

7- Musarrât Hadisinin Riba Hadisi İle Nesh Edildiği

Tânevî'nin musarrât hadisi ile ilgili olarak ileri sürdüğü bir diğer gerekçe, hadisin riba hadisi ile nesh edildiğidir.

Tânevî Hanefîlerin kabul ettiği riba illeti uyarınca⁵³ sütün sütte veya sütün hurma ile ya da sütün buğday ile veya buğdayın buğdayla tazmininin veresiye olduğu takdirde caiz olmadığını, bunların peşin olsa dahi fazlalıklı olarak cinsi cinsine mübadelesinin de caiz olmadığını belirtir ve buradan musarrât hadisinin ribanın haram olduğunu ifade eden hadisten daha önce varid olduğu ve onunla nesh edildiği sonucunu çıkarır.⁵⁴

Öte yandan müellif, musarrât hadisine göre amel edildiği takdirde yasak edilen⁵⁵ “beyu'l-kâlî bi'l-kâlî” (=Peşin olmayı yine peşin olmayan başka bir şey karşılığında satmak) konusunun gündeme geleceğini, buradan hareketle de hadisin nesh edildiğini belirtir.

Musarrât hadisine göre⁵⁷ müşteri musarrât hayvanın sütünü tükettiği takdirde bu süt zimmetinde borç olur. Müşteri hayvanı geri verirken onunla birlikte bir sâ' miktarı hurma veya buğday ya da sütü (peşin değil de) veresiye verdiği takdirde bu, borcun borçla veresiye yolla mübadelesi olur.

⁵⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 96.

⁵¹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX, 69.

⁵² Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 90.

⁵³ Hanefî mezhebinde ribanın illeti “el-Kadru mea'l-cins” şeklinde özetlenmektedir. Yani mübadele edilen mal aynı cinsten olup, aynı ölçü birimi ile mübadele ediliyorsa, peşin ve eşit yapılacaktır. Veresiyesi faiz olur. Cinsler değiştiği takdirde peşin olmak kaydıyla fazlalıklı olarak mübadele edilebilir. Veresiyesi yine faiz olur. bk. Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd el-Mevsûlî, *el-İhtiyâr li ta'lîl-i-muhtâr*, İstanbul ts., II, 30.

⁵⁴ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 91.

⁵⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 65, 66; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 290; Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 91.

⁵⁶ Beyu'l-kâlî bi'l-kâlî: Resûlullah tarafından yasaklanmış olan bu satış biçimi borcun gene borç karşılığı daha başka bir ifadeyle; peşin olmayanın gene peşin olmayan başka bir şey karşılığında satımı demektir. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 57.

⁵⁷ Tânevî, “el-Harâcu bi'd-damân” hadisinin sağılan sütün müşterinin mülkü olduğunu ifade ettiğini, oysa musarrât hadisinin bunu ifade etmediğini belirtir. Bu da ona göre hadisin nesh edildiğinin bir başka delili olmaktadır. Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 95.

8- Haberin Fıkıhta Yerleşik Kurallara Tercih Edilmesi İçin Ravisinin Fakih Olması Şartının Olmaması

Tânevî, Kerhî (v. 340/952) ve ona tabi olan Hanefî imamlarına göre hadisin fıkıhta yerleşmiş kurala tercih edilmesi için ravinin fakih olması diye bir şartın olmadığını, aksine her adil ravinin haberinin -Kitap ve meşhur sünnete muhalif olmadığı sürece- fıkıhta yerleşmiş kurala tercih edildiğini belirtir.⁵⁸

Tânevî bu yaklaşıma Hz. Ömer'in Hamel b. Malik'in ana karnındaki cenîn hakkında varid olan hadisini kabul etmesini ve fıkıhta yerleşmiş genel kurala muhalif olmasına rağmen gurru⁵⁹ vermek gerektiğine hükmetmesini örnek vermektedir. Onun ifadesine göre kıyasın hükmü, cenîn canlı ise tam bir diyet vermek gerektiği, ölü ise bir şey vermek icap etmediği şeklindedir. Tânevî'nin verdiği bir diğer örnek ise namazda sesli gülmenin abdesti bozması meselesidir. Tânevî, fıkıhta yerleşmiş genel kurala aykırı olmasına rağmen bu haberi Cabir, Enes ve başkaları gibi önde gelen birçok sahabinin rivayet ettiğini, ravilerin fakih olup olmadıkları araştırılmaksızın adil olmalarının yeterli olduğunu ve haberin kıyastan daha öncelikli olduğunu vurgular.⁶⁰

9- Muhaddisleri Tenkidi

Tânevî, musarrât hadisini değerlendirirken bazı muhaddislerin anlayışlarını tenkit eder, İbn Hazm ve benzeri muhaddislerin hükümlerin illetlerini bilmedikleri gibi derinlemesine de anlamadıklarını belirtir. Ona göre İbn Hazm ve benzerlerinin yaptıkları haber rivayet etmek ve dirayet ehline tenkit yöneltmektir. Bu gibi muhaddisler, herhangi bir imamın kendilerinin delil kabul ettikleri bir hadise göre amel etmediğini veya yorumlarına muhalefet ettiğini gördükleri zaman onu ağır bir dille tenkit ederler. Halbuki o haberi delil olarak kabul etmeyen imam, illeti sona erdiğinden dolayı gereğine göre hüküm de sona erdiği için terk ediyor, ya da şartı sona erdiği için meşrûtun bulunmamasından dolayı onu esas almıyor olabilir. Tânevî'ye göre bunun dışında hadiste öyle illetler olabilir ki bunu ancak derin düşünce yeteneğine sahip kimseler görebilirler.⁶¹

Nitekim Tânevî'ye göre musarrât hadisinin delil olarak alınmamasının gerekçelerinden biri, hayvanın sütünün az çıkmasının Hz. Peygamber döneminde tüccarlar nezdinde onu geri verme hakkı doğuracak bir ayıp sayılması ve müşterinin deve, koyun ve benzeri hayvanları sağmasının ondan razı olduğu anlamına gelmemesiydi. Ebu Hanîfe döneminde örf ve âdet değişmiş ve artık müşteriler

⁵⁸ Tânevî, *l'âu's-sînen*, XIV, 99.

⁵⁹ Gurru: Düşürülen bir cenînden dolayı verilmesi gereken (bir köle ya da cariye veya tam diyetin yirmide biri olan beş yüz dirhem gümüş) mali tazminattır. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 160.

⁶⁰ Tânevî, *l'âu's-sînen*, XIV, 99.

⁶¹ a.g.e., XIV, 108.

satın aldıkları hayvanı sağdıktan sonra bayi tarafından süttten verimli gösterildiğini ileri sürerek onu geri veremez olmuşlar, sadece süt veriminin düşük olmasının hayvanın değerinde meydana getirdiği değer farkını talep etmek üzere satıcıya rüçû' hakkına sahip olmuşlardır. Ebu Hanîfe'ye göre bu hüküm, sütün sağılmayıp memede biriktirilmesinin (tasriye) ayıp sayıldığı ve müşterinin hayvanı sağmasının ona razı olduğu anlamına gelmediği şeklinde bir illete dayalı idi. Söz konusu yaklaşım, örf ve âdete bağlı bir husustur. Bir hüküm, bir illete veya bir şarta bağlı ya da bir örf'e dayalı ise o illetin, şartın ve örfün bulunmaması durumunda geçerliliğini yitirir. Hükümlerde asıl olanın belli bir illete dayalı olmasıdır. Ebu Hanîfe, hadisi bu esasa göre değerlendirmiş ve hükmü fıkıhta yerleşik kurallara muhalif duruma düşmemek için belli bir illete dayalı kabul etmiştir. Tânevî'ye göre Ebu Hanîfe, hadisi zahirine göre değerlendirip de nasslardan çıkarılmış meşhur ve maruf prensip ve kurallara ters düşüp düşmediğine aldırmayan müctehidlerden değildir.⁶²

10- Hadisi Ravinin Zayıf Olduğu Gerekçesine Dayanarak Reddetmekle Fıkıhta Yerleşmiş Genel Kurala Aykırı Olduğu Gerekçesini İleri Sürerek Reddetmek

Tânevî, bu vesile ile hadisin ravinin zayıflığını gerekçe göstererek reddetmekle fıkıhta yerleşmiş ve kabul edilmiş genel kurala aykırı olduğu gerekçesi ile reddetmeyi ele alır.

Azîmâbâdî'nin *Sahih*'lerde yer verilen bir hadisi sırf hadis hafızlarından birisi isnadının zayıf olduğunu söylediği için reddetmenin, Kur'an ve herkesin kabul ettiği meşhur hadis naslarından alınan genel kurala aykırı diye reddetmekten daha kötü olduğunu ifade eder. Akabinde fıkıhta yerleşmiş genel kuralın Şâriin kelamına dayandığını, muhaddisin ravilerden birini tenkit ve adaletini cerh etmesinin ise onun bildirimine dayanmadığını, hele hele muhaddisin cerhinin bir başka muhaddisin ta'dili ve sika göstermesi ile çeliştiğinde ise hiç dayanmadığını ifade eder. Tânevî'ye göre Ebu Hanîfe'nin bir an için fıkıhta yerleşmiş genel kurallara dayanarak bazı hadisleri reddettiği kabul edilse bile ona muhalif olanlar, bunun daha fazlasını yapmaktadırlar! Tânevî sonuç olarak mezhebe muhalif olanların Ebu Hanîfe'ye yönelttikleri suçlamaların doğruluk payının bulunmadığını, buna delil olarak İbn Hazm'ın tüm Hanefîlerin, Ebu Hanîfe'nin nazarında zayıf hadisin re'y'den daha evlâ olduğunu ittifakla ifade ettikleri yolundaki ifadesini nakleder.⁶³

⁶² Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 111.

⁶³ *a.g.e.*, XIV, 87. İbn Hazm'a nispet edilen bu sözü eseri *el-Muhallâ*'da bulamadık. Müellif Tânevî *el-Hayrâtu'l-hisân*'da böyle kayıtlıdır der. Söz konusu eserde Ebu Hanîfe'nin elinde delil olmaktan sahih hadislerin sahih ifadelerine muhalif davrandığı suçlamasına cevap verilirken onun prensiplerine göre fıkıhta yerleşmiş kurallara aykırı olan haber-i vâhid reddedilir. Ebu Hanîfe kıyası haber-i vâhide tercih ettiğinde gerekçeleri bulunduğunu, bunlar arasında ravinin fakih

B- Mezhep Görüşünün Aktarılması, Akabinde Nakli ve Akli Delillerle Savunulması

Tânevî'nin asıl amacı Hanefî mezhebinin esas aldığı rivayetleri hadis ilmi açısından kritik etmek değildir, asıl hedef mezhep görüşünü aktarmak ve onu nakli ve akli delillerle desteklemektir. Musarrât hadisinin delil olarak alınmaması konusunda hadisin fıkhîta yerleşik genel kurallara aykırı olduğu meselesi ağırlıklı bir konuma sahip olduğu için öncelikle bu noktadan başlamakta fayda vardır.

1-Musarrât Hadisinin Fıkhîta Yerleşik Genel Kurallara Aykırı Olduğu

Tânevî'nin Musarrât hadisinin fıkhîta yerleşik genel kurallara aykırı olduğu noktaları İbn Hacer'den özetlemesi ilginçtir. İbn Hacer, eserinde hadise muhalif olanların hadisin kıyasa aykırı olduğunu iddia ettiklerini ve bu yüzden onu reddettiklerini belirtir ve sonra bunlara tek tek cevap verir.⁶⁴ Tânevî de İbn Hacer'in cevaplarının yerinde olmadığını ileri sürerek konuyu kendi açısından ele alır. İbn Hacer'in musarrât konusuyla ilgili olarak zikredip cevabını verdiği, Tânevî'nin de kendi açısından değerlendirdiği fıkhîta yerleşik genel kurallar şunlardır.⁶⁵

a) Misli Mallar Misliyle Kıymî Mallar Kıymetiyle Tazmin Edilir

İbn Hacer musarrât hadisini kabul etmeyenlerin hadisteki çözümün “misli mallar misliyle, kıymî mallar kıymetiyle tazmin edilir” şeklinde fıkhîta yerleşik genel kurala aykırı olduğunu, halbuki musarrât hadisinde sağılan sütün kıyasa aykırı olarak hurmayla tazmin edileceği hükmünün getirildiğini ileri sürdüklerini belirttikten sonra⁶⁶ bu yaklaşıma cevap vererek tazmin konusunda tazmin edilecek malın, misli ise misliyle, kıymî ise kıymetiyle tazmin edileceği şeklinde bir kısıtlamanın kabul edilmeyeceğini ifade eder ve bu yaklaşımını hür olan maktûlün diyetinin, deve verilerek tazmin edilmesi, oysa devenin, o kimsenin misli olmadığı gibi, kıymeti de olmaması esasına dayandırır. Öte yandan ona göre misli olan malları misliyle tazmin etmek değışmez bir kural da değildir. Bazen misli

---

olması şartının aranmadığını, bu yüzden kıyasa aykırı olsa bile onun kıyasa aykırı olarak rivayet ettiği “Oruçlunun unutarak yemesi ve içmesinin orucunu bozmayacağı” yolundaki rivayetini kabul ettiklerini belirtir. Bazıları Ebu Hüreyre'yi fakih kabul ettikleri ve İbn Hazm'ın böyle söylediğine atuf yapılır. İbn Hacer, *el-Heytemî, el-Hayrâtü'l-hisân fi menâkibi'l-İmami'l- A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, s. 80.

⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 428, 429.

⁶⁵ Hadisin kıyasa aykırı olduğu Hanefî kaynaklarında ifade edilir. Tahanevî kadar ayrıntılı olmasa da *el-Mebsût* ve *Keşfü'l-esrâr* isimli eserde de hadisin fıkhîta yerleşik kurallardan ikisine aykırı olduğu ifade edilir. bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 382 vd; Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 40 vd.

⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 428. *Keşfü'l-esrâr* isimli eserde de bu konuya değinilerek musarrât hadisinin Kitap, sünnet ve icma ile sabit hükme aykırı olduğu ifade edilir. bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 381.

olan mallar, eşitlik imkânsız olduğunda kıymeti ile de tazmin edilir. İbn Hacer buna sağmal bir koyunu telef eden kimsenin onun mislini değil, kıymetini ödemek zorunda olmasını örnek verir. Buna gerekçe olarak failin, koyuna karşı koyun verse bile memelerinde biriken süt açısından eşitliği sağlamak imkânsız olduğu için başka bir sütü vermemesini gösterir.⁶⁷

Tânevî ise İbn Hacer'e katılmaz. Ona göre yukarıda zikri geçen kural, piyasada aynısı (misli) veya kıymeti olan şeylerle alakalıdır. Üzerinde tartıştığımız konudaki süt, buna örnektir. Hür olan kimse, -İbn Hacer tarafından da kabul edildiği üzere- bu kabilden değildir. Dolayısıyla hür kişiyi örnek göstererek bu görüşü çürütmek mümkün değildir. Koyun misli mallardan değil, kıymetli mallardandır. Koyunun memesinde mevcut olan süt, onun vücudunun bir parçası ve ona tabi olan şeylerdendir. Herhangi bir şeyin parçası ve kendisine tabi olan şeyler, gayet açıktır ki başlı başına tazmine konu olmazlar. Dolayısıyla Tânevî'ye göre buraya dayanarak da Hanefîlerin görüşünü çürütmek mümkün değildir. Ona göre tartışma konusu süt, bunun aksinedir. Zira o süt, koyundan sağıldıktan sonra artık bağımsız bir mal haline gelmekte ve dolayısıyla doğrudan doğruya tazmine konu olmaktadır. Bunu hayvanın memesinde mevcut olan süte kıyas etmek farklı şeyleri birbirine kıyas etmek anlamına gelir. Öte yandan hayvanın memesinde mevcut olan sütte denkliliği sağlamak da imkânsızdır. Çünkü miktarın ne kadar olduğu bilinmemektedir. Bu da kıymetin bilinmemesi sonucunu doğurur. Sütün kıymeti meçhul iken kıymeti ile tazmin edilir denemez. Tânevî'ye göre musarrât hadisinde tazmine konu olan nesne süt değil, koyundur.⁶⁸ Bu tartışmada Tânevî'nin yaklaşımının daha güçlü ve tutarlı olduğunu söylemek mümkündür.

b) Tazmin Edilecek Miktar Telef Edilen Kadar Takdir Edilir

İbn Hacer, musarrât hadisini kabul etmeyenlerin fıkhıta yerleşik genel kurala göre tazmin edilecek miktarın itlaf edilen malın değeri kadar takdir edileceğini, bunun da farklı farklı olduğunu, oysa musarrât hadisinde sâ' şeklinde bir tek ölçü takdir edildiğini ve hadisi bu yüzden almadıklarını belirtir.⁶⁹ Akabinde söz konusu iddiaya cevap verirken tazmin konusunda genelleme yapmanın imkânı olmadığını söyler ve görüşünü desteklemek üzere bir baş yarası olan müziha⁷⁰ erşini⁷¹ örnek vererek yaralanan her baş, aynı büyüklükte olmadığı halde erşlerinin aynı takdir edilmiş olduğunu söyler. Aynı şekilde cenînin cinsiyeti erkek veya dişi şeklinde farklı olmakla birlikte gurre olarak aynı miktarın takdir edildiğini belir-

⁶⁷ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 77; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 428.

⁶⁸ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 77.

⁶⁹ a.g.e., XIV, 77; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 428.

⁷⁰ Müziha: Et ile baş kemiği arasındaki zar gibi olan deri yırtılıp kemiğin ortaya çıktığı yaradır. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 407.

⁷¹ Erş: Yaralanan ve kesilen organlardan dolayı verilmesi gereken diyete denir. bk. a.g.e., s. 125.

tir. İbn Hacer'e göre bunun hikmeti, hukukî anlaşmazlık çıkacak yerlerde tartışmayı ortadan kaldırmak için muayyen bir miktarın takdirine gidilmesidir. Ona göre hukukî anlaşmazlığı çözmek gibi bir maslahat, tazmine konu olan mallarda tazmin miktarının telef edilen malın miktarı kadar takdir edileceği şeklindeki genel kaideden daha öncelikli olur. Musarrât hadisinde tazmin edilecek miktarın sâ' olarak takdiri, akdin gerçekleşmesinden sonra meydana gelen sütün, akit esnasında mevcut olan sütle karışmış olmasından dolayıdır. Bu nedenle müşteri – tazmin etmesi gereken sütün miktarını bilemeyeceği için- onun dengini vermesi gerekmez. Miktarın bilinme imkanı olsa o zaman bu ikisinin ya da ikisinden birinin takdiri yoluna gidilir. Bu da taraflar arasında çekişmeye yol açar. Şâri ise çekişmeyi reddeder ve bunu iki tarafın kabul edeceği bir miktarla takdir eder. Tazmin edilecek bedeli hurma ile takdir, süte en yakın olan bir nesne ile takdir demektir. Çünkü hurma, o zamanlar -tıpkı süt gibi- Arapların temel gıda maddesi idi. Hurma, süt gibi ölçüle mübadele edilen bir gıda maddesidir. Hurma ile süttten her biri ölçüle mübadele edilme, gıda maddesi olma açısından ortak özelliklere sahiptir. Bir de hurma ile süt, herhangi bir işlemde veya üretim aşamasından geçmeksizin doğrudan doğruya gıda maddesi olma açısından da ortaktır.⁷²

Tânevî İbn Hacer'in bu açıklamasının musarrât hadisinin genel bir şer'î düzenleme getirmediği yolundaki Hanefî görüşünü kabul etmek anlamına geldiğini, Hz. Peygamber'in Medine'de böyle bir olay üzerine taraflar arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için hadiste zikredilen hükmü verdiğini belirtir.⁷³ Bir sâ' hurma şeklindeki takdirin de taraflar arasında sulhu temin etmek amacıyla yapıldığını, zira hurmanın Medine'de o zamanlar genel olarak kullanılan gıda maddesi olduğunu ifade eder. Öte yandan tartışılan konunun misli ve kıyemî mallar olduğunu, müziha ve cenînin bu kabilden olmadığını, bu örneklerin verilerek fıkhîta yerleşik kuralı (kıyas) geçersiz kılmanın söz konusu olamayacağını ve bunları birbirine kıyas etmenin kıyas maalfârik olduğunu vurgular.

Tânevî'ye göre İbn Hacer'in sütün tazmine konu olan miktarını belirleme noktasında söyledikleri de isabetli değildir. Zira süt sağıldıktan sonra miktarı belli olur. Onun bir kısmının satım esnasında mevcut olduğu, bir kısmının da satımdan sonra oluştuğu dolayısıyla tazmine konu olacak ve olmayacak miktarının bilinmeyeceği şeklindeki gerekçesi de müellife göre geçersizdir. Zira satıştan sonra sütün oluşup oluşmadığı şüphelidir. Ama daha önce var olduğu kesindir. Taraflar arasında çekişmeye son vermek için sütün hepsinin akit esnasında

⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 429.

⁷³ Serahsî müşterinin hayvanı süttten verimli olması şartıyla satın almış olabileceğini, bu şartın fasit olması dolayısıyla aktin fasit olduğunu ve Hz. Peygamber'in müşteriye hayvanı sağdığı süttüyle birlikte geri vermesini emrettiğini, fasit şartla yapılan satışlarda malın ürünleriye (zevâid) birlikte geri verileceğini, müşteri süttü tükettiği için tarafları sulha davet ettiğini ve müşterinin süt yerine hurma verdiğini ravinin de Hz. Peygamber'in müşteriye bunu vermekle ilzam ettiğini zannettiğini ve hadisi öyle rivayet ettiğini belirtir. bk. Serahsî, *el-Mebisât*, XIII, 40.

mevcut olduğu var sayılmalıdır. Bu yol çekişmeyi önleyen bir seçenek ve kaidelere daha yakın olduğuna göre bir sâ' hurma diye bir takdire gerek yoktur. Tânevî, teklif ettiği çözümün anlaşmazlığı ortadan kaldıramaması durumunda tahkime gidilebileceğini ve bunun kaidelere daha yakın olduğunu belirtir.⁷⁴

c) Ayıp Muhayyerliğinde Malda Eksilme Olması Onu Geri Vermeye Manidir

İbn Hacer'in ifadesine göre musarrât hadisini fıkıhta yerleşik genel kurallara aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmeyenlerin bir diğer dayanakları şudur: Tüketlenen süt, akit esnasında mevcut idiye akde konu olan malın yaratılış itibarıyla aslından bir parça eksilmiş demektir. Bu da o malı geri vermeye mani olan bir husustur. Söz konusu süt, akit esnasında mevcut değil idiye o zaman müşterinin mülkiyeti içinde hâsıl olmuştur ki müşteri bunu tazmin etmez. Eğer müşterinin malıyla satıcının malı birbirine karışmışsa akit esnasında mevcut olan ve tüketilen kısım, o malı geri vermeye manidir. Sonradan oluşanın ise tazmini gerekmez.⁷⁵

İbn Hacer'in bu yaklaşıma cevabı şudur: Malda eksiklik meydana gelmesi dolayısıyla onu bu şekliyle geri vermenin imkânsız olması, ancak akit esnasında malın ayıbının olup olmadığı müşteri tarafından soruşturulmamışsa mümkündür. Aksi takdirde malı geri vermek imkânsız değildir. İbn Hacer'e göre musarrât meselesinde durum böyledir.⁷⁶

Tânevî'ye göre ise böyle bir ayrıntıya gitmek isabetli değildir. Çünkü malın geri verilmesini imkânsız hale getiren illet, yani akde konu olan malın tamamıyla elde mevcut olmaması her iki durumda da mevcuttur.⁷⁷ Bu meselede de Tânevî'nin yaklaşımı daha güçlü gözükmektedir.

d) Ayıp Muhayyerliğinde Süre Geçerli Değildir

İbn Hacer'in nakline göre musarrât hadisini kabul etmeyenler, hadisin ayıp muhayyerliğini üç gün olarak belirlemekle fıkıhta yerleşik genel kurallara ters düştüğünü oysa –meclis ve görme muhayyerliği gibi- ayıp muhayyerliği için üç günlük bir sürenin takdir edilemeyeceğini ileri sürmektedirler. İbn Hacer'in yaklaşımına göre Hz. Peygamber'in musarrât hükmü, aslı itibarıyla benzerlerinden ayrı ve nevi şahsına münhasır özel bir hükümdür. Dolayısıyla onun diğerlerinden farklı bir vasıfla tek kalması garip karşılanamaz. Musarrât olayında ayıp muhayyerliği için üç günlük bir sürenin takdir edilmesinin hikmeti şudur: Söz

⁷⁴ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 78.

⁷⁵ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 79; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 429.

⁷⁶ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 79; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 429.

⁷⁷ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 79.

konusu süre, hayvanı doğal olarak süt bakımından verimli gösterip müşteriyi kandırmak için sütün memede biriktirilip biriktirilmediğinin anlaşılabilmesi için genellikle yeterli bir zaman dilimidir. Bu süre, ayıbın araştırılması ve ortaya çıkarılması için getirilmiştir. Görme ve ayıp muhayyerliği belli bir süre ile kayıtlı olmadığı için belli bir süre ile kısıtlı da olmaz. Meclis muhayyerliği ise ayıbı ve kusuru öğrenmek ve soruşturmak için getirilmemiştir. Böylece musarrât meselesindeki muhayyerlikle diğerleri arasındaki fark ortaya çıkmış olmaktadır.⁷⁸

Tânevî İbn Hacer'in musarrât hükmünün, aslı itibarıyla benzerlerinden ayrı ve nevi şahsına münhasır özel bir hüküm olduğunu söylemesinin, hadisin muhayyerlik konusunda fıkhıta yerleşik genel kurallara aykırı olduğu yolundaki itirazı kabul ettiği anlamına geldiğini, yoksa ona cevap verme niteliği taşımadığını belirtir. Gerekçe olarak da hadisi kabul etmeyenlerin, tam da bunu yani Musarrât hadisinin meşhur sünnetlerde yer alan tazmin ve başka konularda gelen genel kuralların aksine varid olduğunu söylediklerini ifade eder.⁷⁹

Tânevî'ye göre İbn Hacer'in hayvanın doğal olarak süttten verimli olup olmadığıyla sütün memede biriktirilip biriktirilmediğinin ancak bu üç günlük süre zarfında anlaşılacağı yolundaki ifadesi de problemi ortadan kaldırmaz. Tânevî bunu şöyle açıklar: Şâri "Müşteri, satıcının kendini aldattığını fark ederse muhayyer olur. İster bunu üç günden önce öğrensin, ister üç gün zarfında, ister daha sonra öğrensin fark etmez" deseydi bu mesele, benzerlerinden farklı olmazdı ve asıl maksat da yok olmazdı. Şu halde muhayyerlik süresini üç gün olarak belirlemeye hiç ihtiyaç yoktur.⁸⁰

e) İvaz İle Muavvaz Aynı Elde Toplanamaz

İbn Hacer'in belirttiğine göre musarrât hadisine itiraz edenlerin gerekçelerinden biri de bu budur.⁸¹ Fıkıh bilginlerinin özellikle de Hanefilerin karşı tarafın delilini çürütmek için bazı özel durumlar tasavvur etmeleri ve muarız görüşün iddiasının bu durumlarda geçerli olmadığını ileri sürmeleri öteden beri bilinen hususlardandır.

Musarrât hadisini kabul etmeyenler, söz konusu hadis delil olarak alınacak olursa bazı durumlarda ivazla (bedel) muavvazın (mal) aynı elde toplanması sakıncası doğmaktadır derler. Bu sakınca, koyunun kıymeti (sağılan sütüyle birlikte⁸²) bir sâ' hurma olarak kararlaştırıldığında gündeme gelir. Zira musarrât

⁷⁸ Tânevî, *I'lâu's-sünen*, XIV, 79; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 429.

⁷⁹ Tânevî, *I'lâu's-sünen*, XIV, 79.

⁸⁰ *a.g.e.*, XIV, 79.

⁸¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 429.

⁸² "Sağılan sütüyle birlikte" şeklindeki cümle, eserin metninde parantez içinde yer almaktadır. Bu ifade müellifin İbn Hacer'e verdiği cevaptan anlaşıldığı için eseri tahkik eden tarafından eklenmiş olmalıdır.

hadisine göre amel edildiği takdirde koyun, satıcısına fiyatı olan bir sâ' ile birlikte geri döner. İbn Hacer, söz konusu yaklaşımı aktardıktan sonra buna itiraz ederek satıcıya verilen hurmanın koyunun değil, sağılan sütün bedeli (ivaz) olduğunu, dolayısıyla hadisi kabul etmeyenlerin dediği gibi ivazla muavvazın aynı elde toplanması gibi bir sakıncanın meydana gelmediğini belirtir.⁸³

Ancak müellif Tânevî, İbn Hacer'e katılmaz ve şöyle der: Koyunun kıymeti sütüyle birlikte bir sâ olarak kararlaştırıldığı takdirde, sütün tek başına kıymeti bir sâ' olamaz. Şu halde sâ'ın bir kısmı koyunun mukabili, diğer kısmı sütün karşılığı olmalıdır. Müşteri koyunu bir sâ' hurma ile birlikte geri verdiği göre semen (bedel) ile birlikte müsmeni (koyunu) satıcıya geri iade etmiş olmaktadır.⁸⁴

İvazla muavvazın aynı elde toplanması için satışı Tânevî'nin dediği şekilde tasavvur etmek gerektiği açıktır. İbn Hacer'in yaptığı açıklama, hadisi bu gerçekle ile reddedenlerin tasavvurlarına uymamaktadır. Bu noktada koyunun fiyatının sütüyle birlikte bir sâ' olarak kararlaştırılması zorlama bir durum olarak görülebilir. Ama zorlama da olsa böyle bir alış-veriş yapıldığı takdirde söz konusu sakıncanın ortaya çıkacağı da bir gerçektir.

f) Riba Fesihlerde Değil, Akitlerde Gerçekleşir

İbn Hacer'in ifadesine göre musarrât hadisini kabul etmeyenlerin bir diğer gerekçesi de yapılan işlemin riba (faiz) kaidesine muhalif olmasıdır. Ribanın tahakkuk etmesi için sütü sağılmayıp memede bekletilmiş olan koyunun bir sâ' karşılığında satılmış olması gerekir.

Müşteri bir sâ' karşılığında bir koyun satın aldığı ve satıcı sattığı koyunla birlikte bir sâ' geri aldığı fiyat olarak belirlenen sâ'ı geri almış ve böylece bir koyun ve bir sâ' hurma karşılığında bir sâ' hurmayı mübadele etmiş (satmış) olur. İbn Hacer bu muhalif görüşü naklettikten sonra ribanın (faiz) fesihlerde değil, akitlerde dikkate alındığını, bu yapılanın fesih olduğunu dolayısıyla ribanın gerçekleşmeyeceğini belirtir. Akabinde altınla gümüşü mübadele eden alıcı ve satıcıyı örnek verir. İbn Hacer, altınla gümüşü mübadele eden tarafların bedelleri karşılıklı olarak teslim almadan birbirlerinden ayrılmaları caiz olmamasına karşılık, aynı akdi ikâleyle karar verdiklerinde bunu yapmadan birbirlerinden ayrılmasının caiz olduğunu belirtir.⁸⁵

Tânevî'ye göre İbn Hacer'in değindiği hüküm, fesih akde konu olan mal üzerinde olduğu takdirde kabul edilebilir. Ancak taraflardan biri fesihle bir fazlalık şart koştuğunda bu kural geçerli olmaz. Müellif bu konuyu şöyle bir örnekle

⁸³ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 79; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 429.

⁸⁴ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 80.

⁸⁵ *a.g.e.*, XIV, 80; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 429.

açıklar: Akit, bir dirhem bir dirhem karşılığında, fesih de bir dirhem iki dirhem karşılığında mübadelesi tarzında yapılırsa tarafların bedelleri teslim almadan birbirlerinden ayrılmaları caiz olmaz. Oysa Musarrât konusunda fesih, akde konu olan mal üzerinde hatta akde konu olan mal ve yanı sıra başka bir mal üzerinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ona göre yapılan işlem, riba kaidesine ters düşmektedir.⁸⁶ Burada da Tânevî'nin bakış açısı daha güçlü gözükmektedir. Zira İbn Hacer'in yaptığı gerçekten de bir kayas maalfârik olmaktadır.

g) Malların Aslı Yok Olduğu Zaman Bir Bedelle Tazmin Yoluna Gidilir

İbn Hacer'in belirttiğine göre musarrât hadisini kabul etmeyenler, hadis kabul edildiği takdirde –sütün tüketilmemiş olması durumunda- ayn (mal) mevcut iken onu geri vermeyip bir bedelle tazmin etmek gibi bir garipliğin belireceğini, oysa genel kurala göre -tıpkı gasp edilmiş mallarda olduğu gibi- malın bir bedelle tazminin yalnızca aslı yok olduğu zaman mümkün olduğunu ifade ederler. İbn Hacer bu yaklaşıma katılmaz. Ona göre mal (örneğinizde süt) mevcut olsa bile onu geri vermek imkânsız hale gelmiştir. Zira akitten sonra oluşan (ve doğal olarak müşterinin mülkü olan) sülle karışmıştır ve bunları birbirinden ayırmak imkânsız olmuştur. Bu mesele gasp edildikten sonra elden kaçan köle örneğine benzer. Köleyi yakalayıp, geri vermek imkânsız hale geldiği için -kendisi mevcut olduğu halde- kıymeti tazmin edilir.⁸⁷ Burada ise İbn Hacer'in yaklaşımı daha güçlü gözükmektedir.

Tânevî ise İbn Hacer'e katılmaz ve sütün geri iadesinin imkânsız olduğu görüşünü kabul etmez. İlk olarak sağılan sütün akitten sonra oluşan sülle karışığının malum olmadığını, ikinci olarak karıştığı malum olsa bile müşterinin hakkından vazgeçebileceğini ve sütün tamamını satıcıya geri iade edebileceğini ifade eder. Ona göre bu, satıcıya bir sâ' miktarı malı geri vermekten daha kolaydır. Netice olarak sütü geri vermek imkânsız hale gelmiştir denemez. Malın aslını geri vermek mümkün olduğuna göre bedelini vermek fıkıhta yerleşik genel kurallara ters düşmüş olmaktadır.

Tânevî, kaçan köle örneğinin bu meseleye benzemediğini, zira köleyi elinden kaçıran gâsıbın bizzat o köleyi teslim etmesinin gücü dâhilinde olmadığını belirtir. Akabinde de bu iki olaydan birini diğerine kıyas etmenin kıyas maalfârik (farklı şeyleri kıyas etmek) olduğu sonucuna varır.⁸⁸

⁸⁶ Tânevî, *l'lâu's-sinen*, XIV, 80.

⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 429.

⁸⁸ Tânevî, *l'lâu's-sinen*, XIV, 80.

h) Bir Malın Ayıbı Tespit Edilmeden veya Ayıpsız Olması Şartı Bulunmaksızın Geri Verilemez

İbn Hacer'in belirttiğine göre musarrât hadisine muhalif olanlar şöyle derler: Sütü memede bekletme durumunda mal sırf bu yüzden geri iade edildiği takdirde herhangi bir ayıp bulunmadığı ve hayvanın süttten verimli olması şartı getirilmediği halde onu geri iade etmiş olma durumu doğar. Oysa akit kurulurken satıcı hayvanın böyle bir vasfı taşıdığını ifade etmiş değildir. Hayvanın süttten verimsiz çıkması ayıp sayılacaksa bu durumda sütü memede bekletme (tasriye) olmaksızın da mal geri verilebilir. İbn Hacer sözü edilen sakıncaya verdiği cevapta muhayyerliğin müşterinin aldatılması nedeniyle doğduğunu belirtir ve müşterinin bilgisi olmaksızın biriktirmiş olduğu suyla dönen bir değirmeni satan kimseyi örnek verir. Müşterinin gerçeği daha sonra öğrenmesi durumunda nasıl malı geri verme hakkı doğarsa musarrât konusunda da olduğunu belirtir. İbn Hacer'e göre müşteri memesi sütle dolu olan bir hayvan görse ve hayvanın her zaman böyle olduğunu zannetse satıcı sanki bu niteliğin varlığını garanti etmiş (şart) gibi olur. Görülenin aksi ortaya çıktığında müşterinin o var sayılan garantinin yok olması dolayısıyla malı geri verme hakkı doğar. Çünkü satıcı malın niteliğini bazen sözle, bazen de fülle ortaya koyar.⁸⁹

Tânevî İbn Hacer'e katılmaz. Ona göre mutlak olarak tedlis (hile, kandırma, dolandırma) malı geri iade etmeyi gerektirmez.⁹⁰ Söz gelimi bir kimse bir koyunu satışa sunsa ancak onu iyice yedirip içirerek karnını şişirmiş olsa ve birisi de onu hamile zannederek satın alsa müşterinin almış olduğu bu malı geri verme hakkı olmaz. Değirmen satışı örneğinde malı geri verme hakkı, satıcının müşteriyi aldatması nedeniyle değildir. Aksine suyun kesilmesinin bir ayıp ve kusur olmasından dolayıdır. Öte yandan müşteriyi ayıp olmayan bir şeyle aldatma, akdi fesh etmeyi gerektirmez. Sütün memede az olması ayıp ve kusur sayılmaz. Çünkü sütün fazla olması akdin gerektirdiği hususlardan biri değildir. Sebebine gelince hayvanın süt açısından verimli olması, satılan malın ayıptan ve kusurdan salim

⁸⁹ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 80; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 429.

⁹⁰ Hanefî mezhebinde müşterinin kendisinin yanlış kaniya varmasıyla (ğurûr) muhayyerlik sabit olmaz. Zira müşterinin kendisi ihtimale açık bir görüntüye bakarak hayvanı süttten verimli sanmış ve aldanmıştır (muğterr) yoksa satıcı tarafından aldatılmış (mağrur) değildir. Sebebine gelince hayvanın memesinin şişmesi memede sütün çok olmasından kaynaklanabileceği gibi, sağmayıp biriktirmekle de olabilir. Hayatın genel akışından anlaşılan, sütün sağılmayıp memede biriktirilmiş olması daha ağır basan bir ihtimaldir. Müşteri muhtemele dayanarak aldanmıştır. Bir husus ihtimale açık hale geldiğinde delil değeri taşımaz. Sonra müşteri hayvanın durumunu satıcıya sorup açıkça bilgi alabilirdi. Bunu yapmadığına göre kendisi aldanmış (muğterr) olmaktadır. Müşterinin satıcı tarafından aldatılmış olması da düşünülemez. Zira hayvanın sütünün bol olması diye bir şart olamaz. Zira böyle bir şart mezhebe göre akdi fasit kılar. Burada en fazla şu denebilir: Şart koşma söz konusu olmaksızın satıcı hayvanın süttten verimli olduğunu haber vermiştir. Haber verme yoluyla aldanma, aldanana kimseye rücu hakkı vermez. Tıpkı bir kimsenin bir başkasına gideceği yolun güvenli olduğunu haber vermesi ve onun da buna dayanarak o yola girmesi sonucunda mallarını çaldırması gibi. bk. Serahsî, *el-Mebûsût*, İstanbul 1324, XIII, 39; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 381.

olması şartı arasında değildir. Tânevîye göre İbn Hacer bunu ayıp sayıyorsa o zaman süt memede biriktirilmeksizin süttten verimsiz olması durumunda da malın geri verilmesi gerektiğini söylemelidir.⁹¹

2- Tazmin ve Ukubât Kavramı

Musarrât hadisini delil olarak kabul etmeyenler, hadisin fıkhıta yerleşik kurallara aykırı olmasına ilaveten bazı gerekçeler daha ileri sürerler. Bunlardan biri de hadiste ifade edilen çözümün “Eğer ceza verecekseniz size yapılanın misliyle karşılık veriniz”⁹² ayetinde olduğu üzere Kur’an’ın genel ifadesine ters olduğudur.⁹³ İbn Hacer, bu yaklaşıma cevap olarak hayvan geri iade edilirken yanı sıra verilecek hurmanın “ukûbet” kabilinden değil, telef edilen şeylerin “tazmin”i türünden olduğunu, telef edilen şeylerin, misliyle ve misli dışında bir başka şeyle de tazmin edilebileceğini söyler.⁹⁴ İbn Hacer, muhalifler tarafından da kabul edilen “ukûbet” ve “tazmin” kavramlarının birbirinden farklı olduğunu hatırlatarak onları ilzam ederken Tânevî ona katılmaz. Ona göre “ukûbet” ile “tazmin” arasında -konusu itibariyle fark olmakla birlikte- fiil olarak herhangi bir fark yoktur. “Ukûbet” fiilin karşılığı (cezâ) iken, “tazmin” telef edilen malın (mahal) mukabilidir (cezâ). Ayette sağlanması istenen denklığı gerektiren illet, verilecek karşılığın “cezâ” olmasındandır, yoksa işlenen fiilin özelliğinden değildir ve fiil olarak “tazmin” ile “ukûbet” arasında fark olduğunu söylemenin imkânı yoktur.⁹⁵ Bu durumda tüketilen süt karşılığında hurma vermek, Kur’an’ın genel ifadesine ters düşmüş olmaktadır.

3- Kıyas ve Haber-i Vâhidin Sağladığı Bilgi

İbn Hacer’in ifadesine göre bazıları, musarrât hadisinin haber-i vâhid olup zannîlik ifade ettiğini ve fıkhıta kabul edilmiş ve yerleşmiş kesinlik ifade eden temel prensiplere muhalif olduğunu, dolayısı ile bu prensiplerle çatışamayacağını söylemişlerdir.

İbn Hacer ise farklı düşünür. Ona göre haber-i vâhid konusunda tevakkuf etmek, ancak haberin “usûl”e muhalif olması durumunda söz konusu olup, usûlden çıkarılan genel kurallara (kıyasu’l-usûl) muhalif olduğunda değildir. Musarrât hadisi ise “usûl”e değil, onlardan çıkarılan genel kurallara muhaliftir. İbn Hacer, “usûl” kelimesi ile Kitap, sünnet, icma ve kıyasın kastedildiğini, Kitap ve sünnetin asıl olduğunu ve icma ile kıyasın ise o asıllara bağlı bulunduğunu belirtir. Onun ifadesine göre sünnet asıldır, kıyas ise fer’dır. Şu halde fer’e daya-

⁹¹ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 81.

⁹² en- Nahl 16/126.

⁹³ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 75.

⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, IV, 427.

⁹⁵ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 75.

arak asıl reddedilemez. Sahih hadis bizatihi asıldır (temel kaynak). Şu halde asıl, kendisine muhaliftir denemez.⁹⁶

Tânevî'ye göre İbn Hacer “kıyasu'l-usûl” teriminin manasını anlamadığı için böyle konuşmaktadır. Çünkü o “kıyas” kelimesinden fıkıh usûlünde zikri geçen aslın hükmünü aradaki ortak illet dolayısıyla fer'e verme anlamındaki kıyası, “usûl” kelimesinden de Kitap, sünnet, icma ve kıyas delillerini anlamaktadır. Oysa Tânevî'ye göre “kıyasu'l-usûl”, küllî anlama sahip temel kaynakların (asl) muktezasıdır.

İbn Hacer, kıyasu'l-usûlün (fıkıhta yerleşmiş genel kural) kesinlik ifade ettiğinin, haber-i vâhidin zandan başka bir şey ifade etmediğinin kabulü halinde bile söz konusu genel kuralın bu haber-i vâhide muhalif olmayan bir hüküm taşıdığıнын kesin olmadığını, zira bu hükmün, o genel kuraldan istisna edilmiş olmasının mümkün olduğunu belirtir.⁹⁷ Tânevî'ye göre ise bir haber varid olmadan önce istisna düşünülemez. Haberin varid olmasından sonra söz konusu istisna, onun haberle çatışması durumunda gündeme gelir. Zannî olan delil, kat'î olanla çatışamayacağına göre çatışmadan da söz edilemez.⁹⁸

Tânevî son olarak kıyasu'l-usûlün delâletinin zannîliğini kabul etmediklerini, bir an için kabul edilmesi durumunda bile kıyasu'l-usûlün sübûtunun kat'î, delâletinin zannî, haber-i vâhidin ise hem sübûtunun, hem de delâletinin zannî olduğunu, dolayısıyla bunların bir birine eşit olamayacağını ifade eder. Tânevî devamlı iki zannînin birbirine eşit olduğunu da kabul etmediklerini, çünkü meşhur haberin de zannî olduğunu, ancak haber-i vâhiden öncelikli olduğunu belirtir. Ve devamlı kıyasu'l-usûl denilen asılların delâletlerinin -bunlar zannî bile olsa- zannîliğinin meşhur haberin sübûtunun zannîliğinden daha aşağı seviyede olmadığını, sonuç olarak haber-i vâhidin kıyasu'l-usûl ile çatışma gücünün bulunmadığını belirtir. Tânevî'nin ulaştığı sonuca göre hadisin zahirini delil olarak alanlar (muhalif görüş sahipleri), onun zahirini gerekçe göstererek terk eden (Hanefî) lerin gerekçelerine cevap verebilmiş değillerdir.⁹⁹

4- Nassı Bırakıp Kıyasa Göre Amel

Tânevî *Avnü'l-ma'bud* müellifi Azîmâbâdî'nin (v.1323/1905) Hanefîlerin bu meselede kıyası esas aldıkları, ama nassın karşısında kıyasa itibar edilemeyeceği

⁹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 428.

⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 428.

⁹⁸ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 76.

Tânevî İbn Dakîk el-Iyd'in (v. 702/1302) *İhkâmu'l-ahkâm* isimli eserinden bu konuyla ilgili alıntı yapar. İbn Dakîk'in de İbn Hacer'in ifadelerine paralel ifadeler kullandığı görülür. bk. İbn Dakîk el-Iyd, *İhkâmu'l-ahkâm*, Dersâadet ty., III, 123.

⁹⁹ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 82.

şeklindeki¹⁰⁰ görüşüne cevap verir.

Tânevî'nin ifadesine göre Ebu Hanîfe, kıyasa dayanarak hadisi reddeden birisi olsaydı namazda sesli gülmekle hem namazın ve hem de abdestin bozulduğunu ifade eden hadisi¹⁰¹ reddederdi. Namazda burnu kanayan veya bir şekilde abdesti bozulan kişinin gidip abdest aldıktan sonra gelip kaldığı yerden namazına devam edeceğini hükme bağlayan hadisi,¹⁰² kaçan köleyi sahibine vermek üzere şahit tutarak yakalayan kimsenin bu hizmeti karşılığında alacağı ödülü (cu'ul) kırk dirhem olarak belirleyen hadisi¹⁰³ de almazdı. Tânevî'ye göre kıyasa aykırı olarak varid olan ve muhaddislerin sıhhati konusunda tenkitte buldukları ancak Ebu Hanîfe'nin kıyasa tercih ettiği daha birçok hadisi burada örnek vermek mümkündür.¹⁰⁴

Tânevî'nin ifadesine göre Ebu Hanîfe –zayıf, mürsel ve munkatı bile olsa- hadisi dolayısı ile kıyası reddeden ilk müçtehidir. Ebu Hanîfe, kıyasa dayanarak Musarrât hadisini reddetmemiştir. Onun yaptığı, masarrat haberini herkesçe kabul edilen ve gereğine göre amel edilen “el-Harâcu bi'd-damân”¹⁰⁵ hadisi ile çelişik gördüğü için, tercih yapmak ve bu hadisi esas almak, musarrât hadisini de uygun bir şekilde tevil etmekten ibarettir.¹⁰⁶

5- Musarrât Hadisinde Satın Alınan Hayvanın Geri Verilmesinin Başka Gerekelere Dayanma İhtimali

Tânevî “Kim sütü sağılmayıp göğsünde biriktirilen (musarrât) bir hayvan satın alırsa, onu geri verdiği takdirde yanında bir sâ' miktarı hurma versin. Hz. Peygamber mal satıcılarının yolda karşılanmasını yasaklamıştır”¹⁰⁷ hadisini zikreder ve bu haberde satın alınan malı geri vermenin tarafların kararlaştıracakları muhayyerlik şartından kaynaklanabileceği gibi, ikâle yoluyla olabileceğini, ya da sütü sağmayıp memede biriktirme (tasriye) kusuru dışında bir kusurdan da kaynaklanabileceğini belirtir. Haberde sütün sağılmayıp memede sun'î olarak biriktirilmesinin müşteriye üç günlük muhayyerlik hakkı sağladığına dair herhangi bir delâletin bulunmadığını da sözlerine ekler.¹⁰⁸

Tânevî'ye göre hadisi müşterinin malı satıcıya rızası ile geri verdiği, satışı bozmak (ikâle) istediği ve satıcının da bunu kabul ettiği şeklinde yorumlamak

¹⁰⁰ Azîmâbâdi, *Avnül-Ma'bud*, III, 284.

¹⁰¹ Darekutni, *Sünen*, I, 164.

¹⁰² İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, II, 194.

¹⁰³ İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VI, 542.

¹⁰⁴ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 86.

¹⁰⁵ Tirmizî, “Buyu”, 53; Ebu Davud, “Buyu (İcare)”, 71; İbn Mace, “Ticârât”, 43.

¹⁰⁶ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 86.

¹⁰⁷ Buhârî, “Buyu”, 64.

¹⁰⁸ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 96, 97.

uygun bir yoldur. İbn Mes'ud'un "Yanında bir sâ' miktarı hurma versin" şeklindeki ifadesi, satıcının kalbini hoş kılmak için mendupluk olarak yorumlanır.¹⁰⁹

6- Hz. Peygamber'in Verdiği Emrin Hukukî Niteliği

Tânevî musarrât hadisini incelerken Hz. Peygamber'in verdiği emirlerin hukukî niteliğini de gündeme getirir. Ona göre Musarrât hadisindeki emir, teşri' özelliği taşıyan bir hüküm değildir. Bu yüzden söz konusu hadisle fıkhıta yerleşmiş genel kurallar (usûl) terk edilmez. Müellife göre Hz. Peygamber, sadece bir keresinde iki kişi arasında meydana gelen uyumsuzluğu ortadan kaldırmak için o ifadeyi "hakemlik etmek" tarzında, ya da "devlet başkanı" olması itibarıyla söylemiştir. Tânevî'nin ifadesinden anlaşılan Hanefilere göre Hz. Peygamber'in siyasi emirleri, bütün zamanlarda geçerli şer'î bir kaide olmaz. Aksine o emri verdiği mekânlarla kayıtlı olur.

Tânevî, Hz. Peygamber'in verdiği emirlerin hukukî niteliğine açıklık getirmek için İbn Kayyim'den (v. 751/1350) nakilde bulunur. Ona göre müçtehidler arasında çıkan ihtilafın bir sebebi de Hz. Peygamberin verdiği hükümlerin niteliğinin tespiti konusudur. Zira o, sultan, hakim, müftü ve resul vasıflarını taşımaktaydı. İbn Kayyim'e göre Hz. Peygamber, bazen bir hükmü resul olması hasebiyle verir ve bu durumda o hüküm, kıyamete kadar geçerli şer'î bir kural olur. İbn Kayyim'in buna "Her kim bizim şu dinimizde ondan olmayan bir şeyi icat ederse o merduddur"¹¹⁰ hadisini örnek verir. İbn Kayyim'in ifadesine göre Resûlullah bazen de fetva makamında bulunması itibarıyla hükümler vermiştir. Mesela Ebu Süfyan'ın karısı Hind bnt. Utbe kocasının cimriliğinden şikâyet ettiğinde ona şöyle buyurmuştur: "Kendin ve çocuğun için meşru bir şekilde sana yetecek miktarı kocanın malından alabilirsin."¹¹¹ İbn Kayyim'e göre verilen bu cevap, fetvadır yoksa bir yargı hükmü değildir. Çünkü Hz. Peygamber burada Ebu Süfyan'ı davet edip ona karısının iddiası hakkında cevabının ne olduğunu sormamıştır.¹¹²

İbn Kayyim Hz. Peygamber'in bazen de idarecilik makamını işgal etmesi dolayısıyla ile hüküm verdiğini belirtir. Bu durumda verdiği hüküm, ümmet açısından o zaman, o mekân ve o durum itibarıyla maslahat olur. Ondandır gelen sultanların söz konusu hükmün Hz. Peygamberin zaman, mekân ve durum itibarıyla gözetmiş olduğu maslahatı gerçekleştirip gerçekleştirmediğine bakmaları gerekir. Bundandır mezhep imamları, Hz. Peygamberden haber nakledilen yerlerin birçoğunda hükmün niteliği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Resûlullah'ın "Kim

¹⁰⁹ a.g.e., XIV, 97.

¹¹⁰ Müslim, "Akdiye", 17.

¹¹¹ Ahmet b. Hanbel, VI, 39, 50.

¹¹² Tânevî, a.g.e., XIV, 84; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, III, 489.

bir düşman askerini öldürürse üzerindeki (teçhizat ve giysi) onun olur”¹¹³ emri buna örnektir. Hz. Peygamber bu emri devlet başkanı olması hasebiyle söylemiştir dersek söz konusu hüküm devlet başkanlarıyla ilgili olur. Eğer resul ve nebi olarak söylemiştir dersek bu takdirde de her zaman geçerli şer’î bir kural olur. Onun “Kim ölü bir toprağı ihya ederse ona malik olur” sözü de böyledir.¹¹⁴

Tânevî bu alıntıdan sonra Ebu Hanîfe’nin Resulullah’ın musarrât hadisindeki emrini, devlet başkan sıfatıyla söylemiş olduğu kanaatini taşıdığını ve emrin, devlet başkanlarıyla ilgili olduğunu belirtir. Bundan dolayı devlet başkanı, bu uygulamada bir yarar görürse onu alır, aksi takdirde almaz. Tânevî’ye göre Hz. Peygamber bu sözü nebi ve resul sıfatıyla söylememiştir. Bu sebeple o ebediyete kadar geçerli olan şer’î bir hüküm değildir. Bunun bir diğer delili, hadisin Kitap ve sünnette tazmin konusunda yer alan genel ilkelere ve prensiplere aykırı olarak varid olmasıdır.¹¹⁵ Tânevî’nin bu aklî delili, gerçekten ikna edici bir nitelikte gözükmemektedir.

7- Muhalifi Olmayan Sahabi Görüşünün İcma Mertebesinde Olduğu

Tânevî İbn Mes’ud’un fetvasının Ebu Hüreyre’nin rivayetinin sahih olduğunu göstermeyeceğini, çünkü onun kaynağının tam da bu Ebu Hüreyre rivayeti olabileceğini, bir fakihin Hz. Peygamber’den rivayet duyması ile başkasından duyup fetva vermesi arasında fark olduğunu söyleyen görüşe cevap verir. Tânevî hadisi fakih olmayan Ebu Hüreyre rivayet etti diye tenkit eden kimsenin, bir müçtehidin her hangi bir hadisi delil olarak almasının o rivayeti sahih kabul ettiği anlamına geldiği kanaatini taşıdığını belirtir. Tânevî’ye göre İbn Mes’ud’un hadisi Hz. Peygamber’den duymadığı -ki bu delile dayanmayan uzak bir ihtimaldir- aksine Ebu Hüreyre’den duyduğu, ona göre fetva verdiği ve onu esas aldığı bir an için kabul edilse bile ondan sonra birisinin çıkıp da ravisi fakih değil diye haberi reddetme hakkı olamaz. Haberi sahabenin en fakihlerinden ve kendisinden sonra gelen bütün fakihlerden daha faziletli biri olan İbn Mes’ud delil olarak aldıktan sonra bunu yapmaya imkan yoktur.¹¹⁶

Tânevî’ye göre Hanefiler açısından İbn Mes’ud’un bir haberi Hz. Peygamber’den sırf rivayet etmektense gereğine göre fetva vermesi ve delil olarak alması daha güçlü bir delildir. Müellife göre bunun gerekçesi şudur: Sahabiler, Hz. Peygamber’den -kimsenin tepkisi söz konusu olmaksızın- nasih ve mensuh haberleri rivayet edebilirlerken, mensuh rivayetle asla fetva veremezlerdi. Çünkü böyle yapan bir ravi hemen tepki görürdü. Bundan dolayı Hanefiler, bir sahabinin görüşünü -başkası kendisine muhalif olmadığı takdirde- icma gibi değerlendi-

¹¹³ Ebû Dâvûd, “Cihad”, 136.

¹¹⁴ Tânevî, a.g.e., XIV, 84; Buhârî, “Müzaraa”, 15; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, III, 489.

¹¹⁵ Tânevî, a.g.e., XIV, 84.

¹¹⁶ Tânevî, *l'lâu's-sünen*, XIV, 98.

rilmiş, buna karşılık tek başına yaptığı rivayeti ise sadece âhad haber seviyesinde değerlendirmişlerdir.¹¹⁷

8- Konunun Âmm- Hâss Açısından Değerlendirilmesi

Tânevî musarrât hadisini kabul etmeyen Hanefilere usûl yönünden şöyle bir itiraz gelebileceğini ifade eder: Musarrât hadisi hâss¹¹⁸, “el-Harâcu bi'd-damân” hadisi ise âmmdir.¹¹⁹ Hâss, âmma hakim kabul edilir ve tercih edilir.

Tânevî, hâssın âmma tercih edilip edilmeyeceği meselesinin cumhur ile aralarındaki ihtilafın odak noktasını teşkil ettiğini, Hanefilere göre amel açısından asıl prensibin, âmmi hâssa tercih etmek şeklinde olduğunu belirtir. Akabinde Hanefilerin âmm olan “Yerin çıkardığı üründe onda bir (oranında zekât verilecektir)” hadisini hâss olan “Sebzelerde zekât yoktur” hadisine tercih etmelerini bu konuya örnek verir.¹²⁰

9- Ravide Fıkıha Vakıf Olma Şartı Aradığı İddia Edilen İsa b. Ebân

Tânevî'nin görüşüne göre İsa b. Ebân'a (v.221/836) nispet edilen “Hadisi rivayet eden ravi, fıkıh bilgisi ve icthad ehliyeti ile tanınmış bir kimse değilse hadis, kıyasa ve şer'î esaslara aykırı olmamalıdır”¹²¹ şeklindeki anlayış tartışılır.¹²²

¹¹⁷ a.g.e., XIV, 98.

¹¹⁸ Hâss: Tek bir manayı (bu mananın kendisinde gerçekleştiği fertleri) teker teker göstermek üzere konmuş bir lafızdır. Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları* (trc. İ. Kafı Dönmez), Ankara 1990, s. 310.

¹¹⁹ Âmm: Tek bir vaz' ile tek bir manayı göstermek üzere konmuş bulunan ve muayyen bir miktarla sınırlı olmaksızın bu mananın kendisinde gerçekleştiği bütün fertleri kapsayan lafızdır. Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 345.

¹²⁰ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 99. Bu konu, usûl kitaplarında tahsîse uğramamış olan âmmün delâletinin kat'î olup olmadığı başlığı altında işlenir. Cumhura göre âmmün delâleti zannî, Hanefilere göre ise kat'îdir. Bu ihtilaf, bilginler arasında iki önemli hususta görüş ayrılığına yol açmıştır. Birincisi, Kitap veya mütevâtir sünnette yer alan âmmün ilk olarak (yani daha önce başka bir delil tarafından) tahsîs edilip edilmeyeceğidir. Hanefilere göre bu şekilde tahsîs câiz değildir. Cumhura göre câizdir. bk. Abdülaziz Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an usûli Pezdevî*, İstanbul 1308, I, 294, 295, 304; Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 354, 355. Bu durumda Hanefilere göre hâss olan musarrât hadisi, âmm olan “el-Harâcu bi'd-damân” hadisini tahsîs edemez. Dolayısı ile bu hadisin umûmuna göre hüküm vermek gerekir.

¹²¹ Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 89. Serahsî de anlayışı kıt olan ravilerin hadisi her zaman ve mekanda geçerli bir hüküm ifade ediyor şeklinde anlama ve nakletme hatasına düşmeleri dolayısıyla fıkıhla meşhur önde gelen sahabîlerin bu hadisi rivayet etmediklerini belirtir. bk. Serahsî, *el-Mebûsât*, XIII, 40.

¹²² *Keşfü'l-esrâr* isimli eserde ravinin haberinin kıyasa tercih edilmesi için fıkıha vakıf olması şartının İsa b. Eban tarafından ileri sürüldüğü Debûsî'nin (v. 439/1047) bu görüşü tercih ettiği ve geç dönem bilginlerin de (müteahhirûn) ona uydukları kaydedilir. Kerhî (v. 340/951) ve ona tabi olan Hanefilere göre ise bir ravinin haberinin kıyasa tercih edilmesi için fıkıha vakıf olması şartı olmadığı, aksine ravi adil ve zabt ehli olup haberi Kitap ve meşhur Sünnete muhalif değilse kıyasa tercih edileceği ifade edilir. bk. Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 383.

Tahâvî'nin nakline göre İsa b. Ebân'nın kanaati, musarrât hadisinin günahlarla ilgili cezalar karşılığında mal alındığı bir dönemde varit olduğu yolundadır. İsa b. Ebân "Hz. Peygamber hayvanların memelerinde sütü biriktirerek olduğundan fazla verimli göstermeyi yasaklamıştı" der. Haber Tahâvî'de "Hz. Peygamber, sütü memelerinde biriktirilerek olduğundan fazla gösterilen koyunun satışını yasak etti" şeklinde nakledilmektedir. Yine Tahâvî'de İbn Mes'ud'un "Sütü memelerinde biriktirilerek olduğundan fazla gösterilen hayvanı satmak aldatmaktır, bir müslümanı aldatmak helal değildir" dediği nakledilir. İsa b. Ebân'a göre bu fiili işleyen satıcı, Hz. Peygamber'in emrine karşı gelmiş ve yasak edilen duruma dahil olmuş olur. Bu durumda ceza, üç günlük süreyle sağılan sütü, bir sâ' hurma karşılığı müşteriye ait kılmaktır. Muhtemelen sağılan süt, bir değil, birkaç sâ'a bedeldir. İsa b. Ebân'ın ifadesine göre daha sonra masiyetlerin karşılığında para (mal) cezası uygulaması nesh edilmiştir. Tahâvî şöyle der: "İsa b. Ebân'nın söyledikleri başka manaya muhtemel olabilir. Ne var ki ben bu konuda başka bir açıklama tarzını uygun görmekteyim: Benim düşüncem, hadisin söylenen sebepten dolayı nesh edilmiş olmasının İsa'nın görüşünden daha ağır bastığı yolundadır. Tahâvî, haberin bey'u'l-kâli bi'l-kâli'yi (peşin olmayanın yine peşin olmayan başka bir şey karşılığında satışını) yasak eden hadisle mensuh olduğunu belirtir.¹²³

10- Ebu Hüreyre'nin Fakih Kabul Edildiği

Tânevî Hanefîlerin musarrât hadisini Ebu Hüreyre'nin fakih olmaması yüzünden reddettikleri yolundaki yaklaşıma da cevap verir.

Tânevî'nin görüşüne göre İsa b. Ebân gibi birinin Ebu Hüreyre hakkında kendisine nispet ettikleri sözü söylemesi uzak bir ihtimaldir. Zira ona göre Ebu Hüreyre müctehid bir fakihdir ve bunda hiç şüphe yoktur.¹²⁴ Sebebine gelince Ebu Hüreyre, Hz. Peygamber zamanında ve ondan sonra fetva veren bir sahabi idi. Sahabilerin fetvalarına ve görüşlerine karşı çıkardı. Nitekim sahîh bir haberde kocası ölmüş hamile bir kadının iddet müddeti konusunda İbn Abbas'a muhalefet etmiştir. İbn Abbas "Kocası ölmüş hamile kadının iddeti, iki süreden (4 ay 10 gün ve doğumunu yapınca kadar) daha uzun olanıdır" derken Ebu Hüreyre "Böyle bir kadının iddeti doğumunu yapınca biter" demiştir. Rivayete göre Selman ondan fetva sorardı. Tânevî Abdülazîz el-Buhârî'nin (v. 730/1330) Fahrulislam Pezdevî'nin (v. 482/1089) *Usûl*'ü üzerine yazdığı şerhi *Keşfü'l-esrâr*

¹²³ Tânevî, a.g.e., XIV, 101; Tahâvî, *Şerhu meani'l-asar*, II, 207.

¹²⁴ *Keşfü'l-esrâr*'da da bir ravinin haberinin kıyasa tercih edilebilmesi için fıkha vakıf olması şartının İsa b. Ebân'ın görüşü olduğu, Debûsî'nin de bu görüşü tercih ettiği, geç dönem bilginlerin ekserisinin de kendisine tabi olduğu, Kerhî ve ona tabi olanlara göre ise böyle bir şartın olmadığı ifade edilir. Aynı sayfada Ebu Hüreyre'nin fakih olmadığı görüşü kabul edilmez, onun içtihat için gerekli niteliklerden hiçbirinden yoksun olmadığı kaydedilir. Onun sahabe zamanında fetva verdiği, o dönemde de ancak fakih olanların fetva verdikleri ifade edilir. bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 383.

isimli eserinden bu yaklaşımı desteklemek için Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin (v.256/869) şu ifadelerini nakleder: Muhacir ve Ensar evladından yedi yüz kişi Ebu Hüreyre'den rivayette bulunmuştur. Sahabeden bir topluluk ondan hadis rivayet etmiştir.”¹²⁵

Tânevî Ebu Hüreyre'nin fakih olduğu görüşünü desteklemek için Zehebî'nin (v. 748/1348) *Tezkiretü'l-Huffaz* isimli eserinden şöyle bir nakil yapar: “Ebu Hüreyre ed-Devî, hafız ve fakih olup Resulullah'ın sahabeti olarak ilmin boşaltıldığı kaplardan biriydi. Şahsiyetli, ibadete düşkün, alçak gönüllü bir sahabeti olarak fetva imamlarının önde gelenleri arasındaydı.”¹²⁶ Tânevî aynı eserden bir nakil daha yapar: Zührî'nin Salim'den nakline göre Ebu Hüreyre şöyle anlatmıştır: İhramlı olan bir topluluk, bana ihramlı olmayanların kendilerine bir av hayvanı hediye ettiklerini ve bunu yiyip yiyemeyeceklerini sordu. Ben de yiyebileceklerini söyledim. Sonra Hz. Ömer ile karşılaştım ve durumu kendisine anlattım. Bana “Bundan farklı bir fetva verseydin canını yakardım” dedi.¹²⁷ Tânevî'nin söz konusu haberden çıkardığı sonuç, Hz. Ebu Hüreyre'nin Hz. Ömer zamanında fetva verdiğidir. Tânevî, “Onun zamanında ancak fakih olanlar fetva verebiliyordu” der.¹²⁸

11- Ebu Hüreyre Hadisini Reddeden Cumhuriyet Çelişkisi

Tânevî cumhuriyet İslam hukukunda yerleşmiş ve kabul edilmiş genel kurallara aykırı olduğu gerekçesiyle Ebu Hüreyre'nin bir rivayetini kabul etmediklerini, aynı şeyi Ebu Hanîfe yaptığında onu tenkit ettiklerini ve bunun çelişki olduğunu ifade eder. Tânevî, önce Ebu Hüreyre'nin Buhârî'nin *Sahih*'i ve başka eserlerde merfu olarak yer alan “Rehin alınan hayvana nafakası mukabilinde binilir. Sağım hayvanın sütü de rehin olduğu zaman nafakası mukabilinde içilir”¹²⁹ hadisini zikreder ve cumhuriyet bu hadisi ittifakla kabul etmediğini belirtir. Onun ifadesine göre cumhuriyet, rehin alan kişinin rehin aldığı malın hiçbir şeyinden yararlanamayacağı kanaatine vardığını ve yukarıdaki hadisi İslam hukukunun yerleşmiş ve kabul edilmiş genel kurallarına iki açıdan aykırı olduğu için tevil ettiklerini ifade eder. Birincisi, hadis rehin alan kişinin, sahibinin izni olmaksızın başkasının hayvanına binebilmesi ve sütünü içebilmesine cevaz vermektedir, ikincisi ise rehin alanın elde ettiği sütü kıymeti ile değil de nafakasıyla tazmin etmesini

¹²⁵ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 101; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 383,384.

¹²⁶ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffaz*, I, 29; Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 102.

¹²⁷ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffaz*, I, 29.

¹²⁸ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 102. Serahsî'nin *el-Mebûsât* isimli eserindeki ifadesine göre mezhep görüşü Ebu Hüreyre'nin fıkıhta yerleşmiş genel kurallara aykırı olan rivayetinin tercih edilmeyeceği yönündedir. Aynı ifadeyi *Keşfü'l-esrâr* isimli eserinde de görmek mümkündür. bk. Serahsî, *el-Mebûsât*, XIII, 40; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 381.

¹²⁹ Buhârî, “Rehn”, 4.

mümkün kılmaktadır.¹³⁰

Tânevî cumhurun yaklaşımını İbn Abdülberr'den (v. 368/978 şöyle aktarır: Fıkıh bilginlerinin çoğunluğunun kanaati, bu hadisin üzerinde ittifak olan hukuktaki yerleşmiş ve kabul edilmiş genel kurallar ve sıhhatinde ihtilaf olmayan sabit haberler ile çeliştiği yönündedir. Ayrıca onlara göre Mezalim bölümünde geçen ve Hz. Ömer tarafından nakledilen “Bir kimsenin davarı izni olmadan sağılamaz”¹³¹ hadisi bu haberin nesh edildiğini göstermektedir.¹³²

12-Tânevî'nin Mezhep Görüşünü Savunurken Tutarlı Olma Çabası

Tânevî eserinde mezhep görüşünü savunurken bazı yaklaşımların açmazlarına da yer yer işaret eder. Bunlar, bir yandan mezhep görüşünün tutarlı olması için gösterilen gayret olarak değerlendirilirken, diğer yandan hukukî tefekkürü geliştirme özelliği de taşıyan ilginç açıklamalar olarak nitelendirilebilir. Müellif, bu metodu uyarınca musarrât hadisini kabul etmeme konusunda mezhep bilginlerince ileri sürülen bazı gerekçelerin açmazlarının bulunduğunu belirterek onları tenkit eder. Buna dair bazı örneklerle yakından bakmakta fayda vardır:

Müellif bazılarının musarrât hadisini delil olarak almama konusunda “Sütü sağmayıp memede bekletme (tasriye) ayıp değildir. Süt, satılan malın semerele-rindedir. Semerenin yok olmasıyla malın ayıpsız olma niteliği ortadan kalkmadığına göre azlığı ile evleviyetle kalkmaz” şeklinde bir gerekçe ileri sürdüklerini, ancak kendilerine şöyle bir tenkidin gelebileceğini belirtir: Ayıp, tüccarların örf ve âdetinde malın fiyatında eksilmeye yol açan her türlü unsurdur.¹³³ Sütü için beslenen koyunun fiyatının kasaplık koyundan daha pahalı olduğu herkesin malumudur. Süt azlığı, ancak eti için beslenen kasaplık koyunda ayıp ve kusur sayılmaz. Buna karşılık süt koyununda kesin olarak kusurdur. Deve, sığır, manda ve benzeri hayvanların durumu da böyledir. Bu nedenle et için beslenen kasaplık koyunda görme muhayyerliği hayvanı elle yoklamadıkça düşmez. Zira maksat ettir ve bu da ancak elle muayene ile anlaşılır. Süt koyununda ise hayvanın memelerini mutlaka görmek gerekir.¹³⁴

Tânevî devamla bu yaklaşımın zorunlu sonucuna dikkat çekerek bir hayvanda süt azlığı, ayıp ve kusur ise müşterinin o hayvanı geri verebilmesi gerektiğini, müşterinin satın aldığı hayvanın sütünü emsallerinden daha az bulduğu takdirde hayvan musarrât olmasa bile onu geri verebilme hakkının bulunmasının lazım

¹³⁰ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 106.

¹³¹ er-Rebi' b. Habîb b. Ömer el-Ezdî, *Müsnedü'r-Rebi'*, I, 269.

¹³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 102; Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 107.

¹³³ Merğînânî, *el-Hidaye*, III, 36.

¹³⁴ İbnü'l-Hümmam, *Fethu'l-kadîr*, V, 537.

geldiğini belirtir.¹³⁵ Akabinde bu görüşü kimsenin dile getirmediğini, dahası musarrât hadisine göre amel edenlerden hiç kimsenin de bu kanaati ifade etmediğini vurgular. Sonra İbn Kudâme'nin ifadesinin bunu gösterdiğini belirtir.¹³⁶

Tânevî mezhep görüşüne gelebilecek bir başka itirazı daha ele alır. Sütü sağılmayarak memelerinde biriktirilmiş hayvan (musarrât) ile başkası arasında şöyle bir fark vardır: Satıcı sütü sağmayıp memede biriktirmekle müşteriye aldatmaktadır. Bu haliyle müşteriye sözlü olarak “Bu hayvan süt bakımından verimlidir” demek suretiyle onu aldatmış gibi olmaktadır.¹³⁷

Tânevî, daha sonra zikrettiği itiraza cevap verirken zikri geçen aldatmanın, hayvanın sütünün az olmasının kusur olarak kabul edilmesi halinde isabetli ve doğru olacağını, müşteriye esasen ayıp olmayan bir şeyle aldatmakla muhayyerliğin doğmayacağını ve bu durumun satıcının hayvana bol yem yedirip karnını iyice şişirmesine ve müşteriye onu hamile zannettirmesine benzediğini belirtir.¹³⁸

Tânevî, gelebilecek muhtemel bir başka itiraza, sonra da cevabına yer verir: Müellif, hayvanı hamile zanneden müşteriye “Hayvanın karnının şişliği fazla yemekten ve içmekten de olabilirdi, senin bunu hamile zannetmenin hiçbir manası yoktur” denemeyeceğini ve ihtimale açık seçeneklerin delil olamayacağını belirttikten sonra hayvanın memesinin şiş olmasının da böyle ihtimale açık olduğunu, söz konusu şişliğin, bol sütlü olmasından kaynaklanabileceği gibi satıcının sütü sağmayıp hayvanın memelerini şişirmesinden de ileri gelebileceğini ifade eder. Ancak insanların davranışlarında genel olarak görülenin, daha ziyade hayvanın sütünün sağılmayıp memelerinin şişirilmesi olduğunu, netice olarak hayvanı süt bakımından verimli olarak yorumlamanın bir anlamı olmadığını ve ihtimale açık olan durumun delil olamayacağını belirtir.¹³⁹

Tânevî daha sonra “Müşteri hayvanı geri iade etmek imkansız hale geldiği için satıcıya kusurun malda meydana getirdiği noksanlık oranında rüçû eder” şeklindeki gerekçeye “Hayvanı geri iade etmenin imkansız olması, sütün hayvanın bir parçası olmasından kaynaklanıyorsa onun sağılıp alınması, ona razı olunduğunun delilidir” şeklinde bir itiraz gelebileceğini belirtir. Akabinde *Reddû'l-muhtâr*'dan şöyle bir görüş aktarır: Müşterinin malda kusur olduğunu öğrendikten sonra –mesela- danayı annesini emmesi için salıvermesi, ineğin sütünü

¹³⁵ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 109.

¹³⁶ İbn Kudâme, *el-Muğni*, Riyad ts., IV, 217. İbn Kudame, yapılan tedlis fiyatta farklılığa yol açacak boyuta gelmişse hayvanı geri verebilmenin mümkün olduğunu belirtir. Müşterinin tasriyeden önceden haberdar olmaması durumunda hayvanı geri verme hakkının olduğunu, bunu bilmesi durumunda ise olmadığını ifade eder. Ama Tânevî'nin dediği hususlara değinmez. bk. İbn Kudâme, *el-Muğni*, IV, 216 vd.

¹³⁷ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 109.

¹³⁸ a.g.e., XIV, 109.

¹³⁹ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 109.

sağması ya da içmesi mala razı olduğunu gösteren hareketlerdendir.¹⁴⁰

Tânevî bu yaklaşıma şöyle bir itirazda bulunur: Söz konusu görüş, bilinmesi sütün sağılmasına bağlı olmayan kusurlar için isabetli ve doğru olabilir. Ama sağma olmaksızın bilinmesi mümkün olmayan kusurlar açısından sütü sağmak, o hayvana razı olunduğunun delili olamaz.¹⁴¹

Tânevî daha sonra hayvanı geri iade etmenin imkansız olması, sütün hayvandan çıkan fakat ondan ayrı olan bir ziyadelik olmasından kaynaklandığı şeklindeki yaklaşımın da açmazı olduğunu belirtir ve İbnü'l-Hümmam'ın (v.861/1457) *Fethu'l-kadîr* isimli eserinden konuyla ilgili bir alıntı yapar: Buna göre satılan maldan doğan ve ona bitişik olmayan yavru, süt ve meyve gibi semereler, malı geri vermeye mani olur. Zira satım sözleşmesi bu maddeler üzerine yapılmadığı için onlar feshe konu olmazlar. Söz konusu maddelerin mala tâbi olduğunun kabul edilmesi de mümkün değildir. Çünkü mala bitişik değildirler. Netice olarak müşteri malı kabz etmeden önce muhayyer olur. Dilerse hem malı ve hem bu semereleri geri iade eder, dilerse konuşulan bedelin karşılığı olarak tümünü yanında alıyolar. Kabızdan sonra ise özellikle satım akdine konu olan malı geri iade eder. Fakat bu malı fiyattan karşılığı ile iade eder.¹⁴²

Tânevî, semerenin kıymetini düşürdükten sonra malı fiyattan hissesi mukabili geri vermekle, semere mevcutsa onunla, değilse kıymeti ile –ki bu da bir sâ' miktarı hurma ve benzeridir- geri vermenin aynı şey olduğunu belirtir. Akabinde bir sonuca giderek sütü sağılmayıp memede bekletilmiş hayvanla (musarrât) birlikte bir sâ' miktarı hurma vermenin, malı semerenin kıymetini düşürdükten sonra fiyattan karşılığı mukabili geri vermeye dayandığını ifade eder.¹⁴³

Tânevî daha sonra *el-Hulâsa* isimli eserden söz konusu hükmün (maldan doğan ve ona bitişik olmayan) semere müşterinin elinde mevcutsa geçerli olduğunu, şayet helak olmuşsa duruma bakılacağını, eğer ziyadelik semavî (müşterinin dahlinin bulunmadığı) bir afet neticesi helak olmuşsa hiç yok farz edileceğini ve müşterinin malı satıcıya geri iade edebileceğini, buna karşılık mal müşterinin fiili

¹⁴⁰ İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, Beyrut ts., IV, 90; Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 109.

¹⁴¹ Tânevî buna sebep olarak kusur ve ayıbın, sütün sağılmasından önce anlaşılmasını gösterir. Akabinde bir hayvanın sütünün az veya çok olduğunun anlaşılmasının, ancak üç kez sağmakla mümkün olduğunu; zira müşterinin, hayvanın sütünün sağılmamış ve memede bekletilmiş olduğunu ilk iki gün içinde anlayamayacağını; süt eksikliğinin, hayvanın mekân, otlak ve yem değiş-tirmesinden kaynaklanabileceğini, müşteri hayvanı üçüncü gün sağınca ve süt ikinci günkü kadar çıkınca sütünün o kadar olduğunu ve ilk gün fazla çıkmasının sağılmamaktan kaynaklandığını anlayacağını belirtir. Sonuç olarak sütün sağılmasının o hayvana razı olunduğunun delili olamayacağını ifade eder. Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 109.

¹⁴² Şöyle ki tarafların belirledikleri fiyatı, malın akit esnasındaki kıymeti ile semeresinin kabız anındaki kıymetine oranlar. Diyelim ki malın fiyatı 1000 (bin), o maldan kaynaklanan semere de 100 (yüz) olsun. Müşteri malı geri iade edecekse verdiği bedelin onda birini düşer ve satıcıdan 900 (dokuz yüz) alır. İbnü'l-Hümmam, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut ts., VI, 14.

¹⁴³ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 110.

neticesinde helak olmuşsa satıcının dilerse kabul edebileceğini ve müşterinin verdiği tüm parayı geri iade edebileceğini, dilerse kabul etmeyip, kusurun malın değerine verdiği noksanlığı müşteriye ödeyebileceğini aktarır. Akabinde meydana gelen ziyadeliğin malın değerinde noksanlık doğursun veya doğurmasın hiç fark etmeyeceğini belirtir.¹⁴⁴

Tânevî *el-Hulâsa*'daki açıklamanın *Fethu'l-kadîr*'inki ile çeliştiğini, İbnü'l-Hümmam'ın malın kabzından sonra malı geri iade etme konusunda müşterinin muhayyer olduğunu belirtmesine karşılık, *el-Hulâsa*'nın satıcının muhayyer olduğunu ifade ettiğini belirtir. Sonra bu iki görüşü uzlaştırmanın mümkün olduğunu, *Fethu'l-kadîr*'de zikri geçen ziyadeliğin müşterinin elinde mevcut olması durumunda söz konusu olduğunu söylemenin çelişkiyi gidereceğini belirtir. Ancak ona göre *el-Hulâsa*'da geçen şu ifade söz konusu çözüme gölge düşürür: "Bir kimse emzikli bir cariyeye satın alsın ve bir kusurunu tespit etse, sonra da ondan bir çocuğu emzirmesini istese yaptığı bu fiil, o cariyeden razı olduğu anlamına gelmez, zira yaptığı istihdamdır."¹⁴⁵

Tânevî Haskefî'nin (v.1088/1677) *ed-Dürrü'l-muhtâr* isimli eserinden müşterinin söz konusu cariyeyi geri verebileceğini, çünkü yaptığı bir istihdam olduğu görüşünü nakleder¹⁴⁶. Aynı eserde *el-Mebsût*'ta müşterinin ayıp ve kusura muttali olduktan sonra istihdamda bulunmasının istihsan deliline göre mala razı olduğu anlamına gelmediğini¹⁴⁷, zira insanların bu konuda müsamahalı davrandıklarını ve müşterinin yaptığı bir deneme ve sınama olduğu aktarır.¹⁴⁸ Tânevî bu açıklamalardan bilginlerin, istihdamı malı geri vermeye mani olan bir unsur olarak değerlendirmedikleri ve bir çocuğu emzirme emrini istihdam olarak kabul etmediklerinin görüldüğünü belirtir, ancak yapılan bu eylemde maldan kaynaklanan ve ondan ayrı olan ziyadeliği alma özelliği bulunduğunu, sütü sağılmayıp memelerinde biriktirilmiş olan hayvanı sağmanın ve sütünü içmenin aynı şey olduğunu ifade eder.¹⁴⁹

Tânevî bu ikisi arasında fark olduğunu söylemenin zorlama ve bahane aramaktan hâlî olmadığını, bir malın ayıbına muttali olduktan sonra onu denemek için bu tarz bir tasarrufun caiz oluşunun, denemenin gerçekleşmesi için zorunlu olan fiilin caiz olmasını gerektirdiğini ifade eder. Ancak "Cariyeye çocuk emzirme emri, ziyadeliği almak için verilmemiştir. Zira cariyeye kendi fiilinde serbesttir, onun fiili verilen bu emre nispet edilmez. Oysa sütü sağılmayıp memelerinde biriktirilmiş hayvanın sütünün sağılması ve içilmesi böyle değildir. Çünkü bu yapılan kesinlikle malın semeresini alma anlamına gelir" denirse hükmün değişe-

¹⁴⁴ *el-Hulâsa*, III, 71, 72; Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 110.

¹⁴⁵ *el-Hulâsa*, III, 71, 72; Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 110.

¹⁴⁶ Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, (*Reddül-muhtâr* kenarında), IV, 96.

¹⁴⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 99.

¹⁴⁸ Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, (*Reddül-muhtâr* kenarında), IV, 96.

¹⁴⁹ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 110.

bileceğini ifade eder.

Ancak Tânevî bu çözüme de itiraz ederek isabetli çözümün, efendisi emretikten sonra cariyenin fiilinde özgür olmadığı, aksine verilen emri yerine getirmek zorunda olduğu veya zorunda kalmış gibi bulunduğu şeklindeki yaklaşım olduğunu vurgular. Dolayısı ile cariyenin fiilinin efendiye nispet edileceğini, yapılanı “istihdam” saymalarının buna işaret ettiğini vurgular. Ancak bu durumda meseledeki problemin tekrar geri gelmesi gibi yeni bir açmazla karşılaşılacağını ifade eder. Sonra karşı tarafın çelişkisine vurgu yapar. Onların nezdinde cariyeden doğan ve kendisinden ayrı bulunan bir semereyi almakla istihdamın caiz olduğunu ve bu durum malı geri vermeye mani olmadığına göre sütü sağılmayıp memelerinde biriktirilen hayvanın buna benzer ziyadeliğinden yararlanmanın caiz olabileceğini ve hayvanı geri iade etmeye mani olmayan bir unsur olarak kabul edileceğini belirtir.¹⁵⁰

Tânevî’ye göre musarrât hadisini reddetmek için en uygun gerekçe, dayandığı illetin artık mevcut olmadığı ve buna bağlı olarak hükmün de ortadan kalktığıdır.

III. İbn Hazm’a Cevap

Tânevî, bu eserinde mezhep görüşüne muhalif olan bir çok kişiye cevap verir. Ama en çok tartıştığı ve hemen hemen her konuda cevap verdiği kişi İbn Hazm’dır. Musarrât konusunda açtığı tartışma, hem nasıl tartıştığına örnek ve hem de bu konuya açıklık getirmesi bakımından ilginçtir.

Tânevî, İbn Hazm’ın musarrât konusunda söylediklerinin tümünün çürük ve Ebu Hanîfe’nin hadise muhalif duruma düştüğü şeklindeki görüşünün açık bir hata olduğunu söyleyerek musarrât hadisine muhalif duruma düşenin aslında Ebu Hanîfe değil kendisi olduğunu ispata çalışır.

İbn Hazm’a göre sağılmayarak verimli gösterilen bir hayvanı satın alan kişi (sözleşmeyi bozup bozmama konusunda) üç gün süreyle muhayyer olur. Dilerse hayvanı elinde tutar, başka bir şey almaz; dilerse geri iade eder, böyle yaparsa yanında mutlaka bir sâ’ miktarı da hurma verir. Satın aldığı hayvan ister bir, ister iki, isterse bin, hatta daha çok olsun hiç fark etmez. Bu hayvanlarla birlikte sadece bir sâ’ miktarı hurma verir. Hayvanı satın aldığı gün memesinde mevcut olan süt elinde mevcutsa -ekşimiş bile olsa- onu geri iade eder. Eğer tüketmişse hayvanla birlikte o süt kadar bir süt iade eder. Sütü yayıkta yaymış veya yağsız peynir yapmışsa yine geri verir. Süt değerinden bir şey kaybetmişse tam değeri ile eksik değeri arasındaki fiyat farkını satıcıya verir.¹⁵¹ İbn Hazm aynı eserin bir başka yerinde ise piyasada hurma yoksa kıymetini ödemesinin, ya da mutlaka

¹⁵⁰ Tânevî, *l’lâu’s-sünen*, XIV, 111.

¹⁵¹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX, 66.

hurmayı bulup getirmesinin isteneceğini belirtir.¹⁵²

Tânevî İbn Hazm'ın görüşünü aktardıktan sonra ifade ettiği hükümlerin hiçbirinin musarrât hadisinde bulunmadığını, haberde sadece bir sâ' hurma ve benzeri bir miktardan söz edildiğini, piyasada hurma mevcut değilse kıymetini vermek gerektiği hükmünün Hz. Peygamber'in emrine muhalif olduğunu vurgular.¹⁵³

Tânevî daha sonra İbn Hazm'ın "Süt, koyunla birlikte tek sözleşme ile satın alınmıştır. İlgili naslardan anlaşılacağı üzere gerekli olan, ya o sözleşmeye bağlı kalmak veya sözleşmeyi reddetmektir" diyebileceğini, ama bu durumda da kendisiyle "Musarrât hadisi, kesin anlam ifade eden naslardan alınan genel kurallara muhaliftir" diyenler arasında hiçbir fark kalmayacağını ifade eder. Tânevî İbn Hazm'a "Haberde yer almadığı halde sağılmış sütün geri iade edilmesini veya tazminini gerekli görmem -bu ilimden zerre kadar nasibi olan herkesin bileceği üzere- musarrât hadisininin fıkıhta yerleşmiş genel kurallara aykırı olduğunu itiraf ettiğin anlamına gelir" der ve "Hadisi ihtiva etmediği bir hükümle yorumlaman, sana muhalif olanın başka bir şekilde yorumlamasından daha evla değildir"¹⁵⁴ diyerek çelişkiye düştüğünü ifade eder.

Tânevî İbn Hazm'ın "Dilerse hayvanı elinde tutar, başka bir şey almaz; dilerse geri iade eder, böyle yaparsa yanında mutlaka bir sâ' miktarı da hurma verir. Satın aldığı hayvan ister bir, ister iki, isterse bin, hatta daha çok olsun hiç fark etmez" şeklindeki ifadesinin, hadisin fıkıhta yerleşmiş genel kurala aykırı olarak varid olduğunu itiraf etmek anlamına geldiğini vurgular ve gerekçe olarak bir sâ' miktarı hurmanın sağılan sütün bedeli kabul edilmesi durumunda bunun yüz veya bin ya da daha çok hayvandan sağılan sütün bedeli sayılmasının mantıklı olmadığını, bir sâ' miktarı hurmanın sütün bedeli olmadığını söylenmesi durumunda da müşteriyi bu bedeli vermeye mecbur kılmanın bir gerekçesinin olmayacağını ifade eder. Tânevî, İbn Hazm'ın bir sâ' hurmanın Yüce Allah'ın -tıpkı mehri vermekle kadını değil de erkeği yükümlü kıldığı gibi- satıcı lehine müşteriye yüklediği bir yükümlülük olduğu şeklindeki görüşünün¹⁵⁵ İslam hukukunda yeri olmadığını belirtir.¹⁵⁶

Tânevî daha sonra İbn Hazm'ın görüşünün mantıksız olduğunu vurgular ve aldanmış ve haksızlığa uğramış birisi (müşteri) üzerine, hilebaz, sahtekar ve aldatici biri (satıcı) lehine hakkından daha fazlasını ödemedede bulunma yükümlülüğü getirdiğini ifade eder. Sonra verilecek bir sâ' hurmanın kadına verilen mehir gibi olduğunun bir an için kabul edilmesi durumunda bile şer'î hükümler arasın-

¹⁵² İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX, 70; Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 88.

¹⁵³ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, XIV, 88.

¹⁵⁴ *a.g.e.*, XIV, 89.

¹⁵⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VIII, 68.

¹⁵⁶ Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, 89.

da bir sâ' hurmanın bir, iki, üç, bin veya daha fazla kadının mehri olduğu şeklinde bir hükmün mevcut olmadığını vurgular. Akabinde İbn Hazm'ın müşteri bir musarrât hayvan bile satın alsa sadece bir sâ' hurma vermesi gerektiği şeklindeki hükmünün herhangi bir dayanağının bulunmadığını belirtir.¹⁵⁷

Tânevî İbn Hazm'ın söz konusu hükmü “Her kim sütü sağılmayıp memesinde biriktirilmiş bir koyun satın alır akabinde onu sağarsa (ve böylece hileyi öğrenirse bu müşteri sözleşmeden vazgeçip geçmeme hususunda muhayerdir.) O haliyle razı olursa koyunu mülkiyetinde tutar, eğer razı olmazsa (koyunu geri verir) ve onu sağması mukabilinde de bir sâ' hurma verir.¹⁵⁸” hadisinden çıkarabileceğini akabinde de gerekçe olarak Arapçada “el-ğanem” kelimesinin cins ismi olup az miktarda koyunu kapsadığı gibi çok koyunu da içermesini gösterebileceğini belirtir. Ancak İbn Hazm'ın böyle söylemesi durumunda kendisine cins isimlerinin genellik (umum) anlamı ifade etmesinin gerekmediği, bazen “el-ğanem” denip bununla bir koyun kastedildiğinin de olduğu durumlar bulunduğu şeklinde cevap verir.¹⁵⁹

Tânevî son olarak İbn Hazm'ın “el-ğanem” kelimesini -Buhârî, Müslim ve başka hadis kitaplarında geçen “Kim sütü sağılmayıp biriktirilmiş bir hayvanı satın alırsa, sütü sağılmayıp memesinde biriktirilmiş bir koyun satın alırsa, kim sütü biriktirilmiş (muhafele) bir hayvan satın alırsa” gibi rivayetleri delil göstererek- “bir koyun” olarak yorumlamanın ve yine iki sözleşmeye (safkateyn) konu olmuş bir mala ivaz (bedel) kılınan bir bedelin bir safkaya konu olduğunda da aynen verilmesinin vacip olduğu deliline dayanarak “bir koyun” olarak anlamının mantıklı bir akıl yürütme olmadığını belirtir.”¹⁶⁰

Sonuç

Hint alimlerinden Eşref Ali et-Tânevî'nin isteği, onayı ve gözetiminde kız kardeşinin oğlu Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tânevî'nin yazdığı *İlâu's-sünen* isimli eser, esasen Hanefî mezhebinin birçok meselede hadislere muhalif olduğunu, Hanefî fukahasının fıkhıta yerleşmiş genel kuralları hadise tercih ettiklerini ileri sürüp, Hanefî fıkhını ve özellikle de İmamı Ebû Hanîfe'yi “Hadis bilmezdi, bilse de işine gelmezdi” şeklinde tenkit eden ehl-i hadise cevap vermek üzere kaleme alınmış bir eser olmakla birlikte bazı açılardan diğer Hanefî fıkıh kitaplarından farklılık arz etmektedir. Her şeyden önce bu eserin, Hanefî mezhebinde fûrû' fıkıh hükümlerini rivayet ve dirâyet açısından açıklayan en uzun eser olduğunu vurgulamak gerekir. Meselâ Musarrât konusu *el-Mebsût*'ta bu genişlikte yer

¹⁵⁷ a.g.e., 89.

¹⁵⁸ Buhârî, “Buyu”, 65.

¹⁵⁹ Tânevî, *İlâu's-sünen*, 89.

¹⁶⁰ a.g.e., XIV, 89.

tutmadığı gibi¹⁶¹, İbn Abidin'in (v. 1252/1836) *Reddû'l-muhtâr* isimli eserinde de başka eserlerde de bu kadar ayrıntılı ele alınmaz.¹⁶²

Eser, Hanefî mezhebini savunmak ve rivayetlere dayandığını ispat etmek için yazılmış olmakla birlikte mezhep görüşünün kendi içinde tutarlı olduğunu vurgulamaya ayrı bir ağırlık vermektedir.

Müellif her konuya prensip olarak ilgili rivayetlerle başlamakta ve açıklama kısmında o haberi gerek ravi ve gerekse metin bakımından değerlendirmekte, mezhebe muhalif olan görüşün dayandığı rivayetleri de teker teker ele almakta ve rivayetlerin neden tercihe değer olduğunu veya olmadığını açıklamaktadır. Birbirine çelişik rivayetleri uzlaştırıp, -doğal olarak- Hanefî mezhebinin dayandığı rivayetin neden daha güçlü ve tercihe değer olduğunu ispata çalışmaktadır. Müellifin hadis konusunda yetkin bir bilgin olduğu hadisleri metin ve ravi bakımından kritik etmesinden, haber-i vahid ve kıyas çatışmasını, bu delillerin zannılığı ve kat'ılığı, hadisin kıyasa uygun olarak tevili, çoğunluk tarafından kabul edilen âhâd haberlerin mütevatir hadis niteliğinde olduğu, hadislerin neshi, muhaddisleri tenkit gibi hadis usulü konularını ele alıp değerlendirmesinden açıkça anlaşılmaktadır.

İ'lâu's-sünen fıkıh ve usûlü'l-fıkıh yönünden de dikkat çekici özelliklere sahiptir. Eserin müellifi, ele aldığı konuyla ilgili her mezhepten çeşitli eserlere müracaat etmekle birlikte *İ'lâu's-sünen*, bir iktibaslar ve aktarmalar mecmuası olmaksızın ziyade fikhî görüşlerin değerlendirildiği ve tercih edildiği bir çalışma mahiyetindedir.

Müellifin bu eserde yaptığı, Ebu Hanîfe'nin ve dolayısıyla mezhebin görüşlerini temellendirme, belli kurallarla açıklama, savunma, hangi nasstan nasıl bir usulle istinbat edilmiş olabileceğini tespit etme çalışması ve muhalif görüşlere cevap verme gayreti olarak özetlenebilir.

Tânevî bu eserde açıkladığı konularla ilgili kendi görüşlerini aktarmakta, de-

¹⁶¹ Serahsî hadisin fıkıhta yerleşik genel kurallara (kıyas) muhalif olduğunu belirtir. Hadisin itlaf edilen malların tazmini yapılırken misli malların misliyle, kıymî malların kıymetiyle tazmini gerektiği kuralı ile ayıp muhayyerliğinde sürenin geçerli olmaması kuralına aykırı olduğunu ifade eder. Son olarak da söz konusu hayvanın müşteri tarafından sütünün bol olması şartı ile satın alınmış olabileceğini, şart yüzünden akdin fasit olduğunu, Hz. Peygamber'in hayvanı semereleri ile birlikte geri vermesini emrettiğini, müşteri sütü tükettiği için tarafları sulha davet ettiğini, ravinin de Hz. Peygamber'in bu hükmü bağlayıcı tarzda verdiğini zannettiğini ifade eder. Serahsî anlayış seviyesi düşük ravilerin bu durumlara düştüklerini, bu yüzden ilgili hadisi önde gelen ve fıkıh bilgisiyle meşhur sahabilerden hiç birinin rivayet etmediğini belirtir. Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 40.

¹⁶² İbn Abidin musarrât ile ilgili bir matlab açar. Burada önce hadisi rivayet eder. Hadisteki hükmün Kitap, Sünnet ve İcma ile sabit olan kıyasa (Fıkıhta yerleşmiş genel kurallar) aykırı olduğunu belirtir. Bu meyanda hadisin tazminatın misli mallarda misli, kıymî mallarda kıymetiyle yapılması gerektiği şeklideki yerleşik kurala aykırı olduğunu ifade eder. İbn Abidin, *Reddû'l-muhtâr*, Beyrut ts., IV, 96.

ğerlendirmelerde ve tercihlerde bulunmaktadır. Bunu yaparken çeşitli kavramları kullanması, akıl yürütmesi, bilhassa muhalif görüşte olanların dayandıkları aklî ve naklî delilleri titiz bir şekilde kritik etmesi, çelişkilerini yakalaması son derece dikkat çekicidir. Bir başka ilginç nokta da konuyu tutarlılık açısından değerlendiren çeşitli yönlerden incelemesi ve her bir nokta-i nazarın açmazını ve avantajını analitik bir bakışla tahlil etmesidir.

Tânevî'nin *İ'lâu's-sünen*'de muhalif görüşlere ve özellikle de İbn Hazm'a verdiği cevaplar, ileri sürdüğü delil ve muhakeme gücü onun fikhî ne derece içselleştirdiğinin de göstergesi mahiyetindedir.

Eserin dikkat çeken bir başka yönü ise çok derin ve girift fikhî meseleleri anlatma gücüdür. Müellifin ana dili Hintçe olmasına rağmen eserde asla yapay bir Arapçaya rastlanmamaktadır. Müellif mezhebi aklî delillerle savunurken ve karşı delillere cevap verirken bunları bazen bir eserden nakletmekte bazen de kendisi düşünüp bulmaktadır. Nitekim zaman zaman bulduğu çözümü her hangi bir eserde görmediğini ve bunu kendisinin ifade ettiğini belirtir.

Tânevî'nin bu eserde savunduğu fikirler, delil bakımından en güçlüsü ve yorum açısından en mükemmeli olmayabilir, ancak gerek desteklediği ve gerekse reddettiği görüşler İslâm Hukukunun çözüm bakımından ne denli zengin, esnek, zaman ve zemine uygun bir hukuk olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Eserde zikri geçen ihtilafların sırf ihtilaf olarak değerlendirilmesinin ve anlaşılmasının bile hukuk kültürünü -ne çeşit hukuk olursa olsun – geliştirip zihinleri besleyeceğini ve fıkıh melekesini geliştireceğini söylemek abartı olmaz. Eserin, günümüz hukuk fakültelerinde yapılan olay uygulama derslerinin bir benzerini yapmaya yardımcı olacak gerekli malzemeleri ve örnekleri taşıdığı rahatlıkla söylenebilir. Bu açıdan eser için tek bir cümle ile bir içtihat uygulaması örnek kitabıdır denebilir.

Kaynakça

- Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 2009.
el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut 1412/1992.
Dönmez, İbrahim Kâfi, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Ankara 2009.
Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005.
İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, Beyrut ts.
İbn Dakîk el-İyd, *İhkâmü'l-ahkâm*, Dersaâdet ty.
İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Kahire 1407/1986.
Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 2007.
es-Serahsî, *el-Mebsût*, İstanbul 1324.
et-Tânevî, *İ'lâu's-sünen*, Karaçi 1415.